

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

विजय मल्लको जन्म वि.स. १९८२ साल असार १० गते शुक्ल पक्षको तृतीय तिथिमा काठमाडौंको ओमबहालमा पिता सुब्बा ऋद्धिहादुर मल्ल र माता आनन्द कुमारीका छ सन्तान मध्येका साहिँला छोराका रूपमा भएको हो । साहित्यिक परिवार जन्मेका मल्लको बाल्यकाल सुखद रहेको देखिन्छ । उनी काठमाडौंमा जन्मिएका भएपनि बाल्यकाल भने बारा जिल्लामा पर्ने कलैयाको बरेवा दरबारमा बितेको थियो । उनले दरबार हाई स्कूलबाट औपचारिक शिक्षा आरम्भ गरेका हुन् । त्यसपछि उनले बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयबाट लिएको म्याट्रिक सरहको एडमिसन परीक्षा सन् १९४२ मा उत्तीर्ण गरेका हुन् । आई. एस्सी. सम्मको औपचारिक अध्ययन गरे तापनि उनले समकालीन नेपाली, हिन्दी, मैथिली, बङ्गाली र अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका साहित्यिक पुस्तकको अध्ययनले ज्ञानको क्षितिज भने फराकिलो पारेको बुझिन्छ । त्यसका साथै उनले शेक्सपियर, रविन्द्रनाथ टैगोर, प्रेमचन्द्र, जर्ज बर्नार्ड श आदिका कृतिहरूद्वारा प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेका छन् । साहित्यकार बाबु ऋद्धिबहादुर मल्ल र दाजु गोविन्दबहादुर मल्लका साथ र सहयोगबाट पनि उनले विश्व साहित्य, कला, दर्शन र मनोविज्ञान आदिको ज्ञान हासिल गरेका थिए । यसरी नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका मल्लको मृत्यु भने वि.सं २०५६ असार ८ गते काठमाडौंमा भएको हो ।

विजय मल्लको व्यक्तित्व साहित्यिक र राजनीतिक दुवै भए तापनि उनको प्रमुख व्यक्तित्व भनेको साहित्यिक नै रहेको देखिन्छ । नेपाली साहित्यका विशिष्ट व्यक्तिहरू बालकृष्ण सम, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौडेल, गोपालप्रसाद रिमाल, भवानी भिक्षु तथा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला आदिबाट पनि उनलाई साहित्यमा लाग्न प्रेरणा प्राप्त भएको हो । यसका साथै रूसी साहित्यकार आन्तोन चेखोव र नर्वेली नाटककार हेनरिक इब्सेनका कृतिहरू पढेर आफ्नाकृतिमा पनि मनोविश्लेषणात्मक र नारी समस्यालाई सहज रूपमा उतार्न सक्ने

क्षमता यिनमा रहेको छ । सानै उमेरदेखि साहित्य लेखनतर्फ लागेका मल्लले वि. सं. १९९७ सालमा शारदा पत्रिकामा “स्मृति र मर्नु पर्छ है दाई” शीर्षकका दुई वटा कविता प्रकाशन गरेका मल्लका विजय मल्लकाकविता (२०१६), अनुराधा (२०१८), कुमारी शोभा (२०३९), श्रीमती शारदा (२०५६) गरी जम्मा तीन वटा उपन्यास, कोही किन बर्बाद होस् (२०१६), जिउँदो लास (२०१७), भोलि के हुन्छ (२०२२), पत्थरको कथा (२०२८), बहुलाकाजीको सपना (२०२८), दोभान (२०३४), भित्ते घडी (२०४०), मानिस र मुकुण्डो (२०४०), स्मृतिको पर्खालभिन्न (२०४०), भूलैभूलको यथार्थ (२०४१), पहाड चिच्याइरहेछ (२०४१), सृष्टि रोकिदैन (२०४८) जस्ता नाटक र एकबाटो अनेक मोड (२०२६), परेवा र कैदी (२०३४) र मान्छेको नाच र अन्य कथा (२०५५) जस्ता कथासंग्रह आदि साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशनमा आएका छन् (लुइटेल्, २०६७ : १३३) ।

आधुनिक नेपाली साहित्यको लोकप्रिय र चर्चित विधामध्ये उपन्यास पनि एक हो । नेपाली भाषामा लेखिएको शक्तिबल्लभ अर्याल अनूदित “महाभारत विराटपर्व” (वि.सं. १८२६) लाई पहिलो गद्यआख्यान मानिन्छ । त्यसपछि नेपाली उपन्यास लेखन परम्पराले नयाँ नयाँ गति र मोडहरू लिनै आजसम्म आइपुग्दा आफ्नो लोकप्रियता स्थापित गर्न सफल भएको देखिन्छ । मल्लले मनोविश्लेषण धारालाई अँगाल्दै पुस्तकाकार रूपमा दुई वटा र पत्रिकामा प्रकाशित समेत गरेर जम्मा तीन वटा उपन्यास लेखेका छन् । उनले वि. सं. २०१८ सालमा अनुराधा (२०१८) उपन्यास प्रकाशन गरेर आफ्नो औपन्यासिक यात्राको सुरुआत गरेको पाइन्छ । त्यसपछि कुमारी शोभा (२०३९) र श्रीमती शारदा (२०५६) उपन्यास प्रकाशित छन् । उनका सबै उपन्यास नारी पात्रमा केन्द्रित फ्रायडीय मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा आधारित छन् । उनका उपन्यासले नारी मनको आन्तरिक द्वन्द्व र समाजको विद्यमान सामाजिक सांस्कृतिक विकृति र विसङ्गतिलाई देखाउन सफल भएकाले नेपाली उपन्यास परम्परामा उनका उपन्यासले छुट्टै स्थान ओगट्न सफल भएको पाइन्छ । उनको कुमारी शोभा उपन्यासको विभिन्न तरिकाले अध्ययन भए तापनि मनोविश्लेषणको आधारमा अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

कुमारी शोभा उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगको अध्ययन गर्नु नै प्रमुख समस्या रहेको प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

(क) कुमारी शोभा उपन्यासमा फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रयोग के कसरी गरिएको छ ?

(ख) कुमारी शोभा उपन्यासमा एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रयोग के कसरी गरिएको छ ?

(ग) कुमारी शोभा उपन्यासमा युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रयोग के कसरी गरिएको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

कुमारी शोभा उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगको अध्ययन गर्नु नै यस शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य रहेको प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य मुख्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

(क) फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।

(ख) एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।

(ग) युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

उपन्यासकार विजय मल्ल बहुमुखी प्रतिभा हुन । उनले नेपाली साहित्यका नाटक, कथा उपन्यास जस्ता विधामा आफ्नो फरक खालको पहिचान बनाएका छन । मल्लको **कुमारी शोभा** उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन भए तापनि **कुमारी शोभा** उपन्यासमा मनोविश्लेषण भनेर छुट्टै शीर्षकमा अध्ययन अनुसन्धानको शोधकार्य भने भएको छैन । यसै शीर्षकमा अध्ययन नभए तापनि विभिन्न कालखण्डहरूमा विद्वान्हरूले यस कृतिको समालोचना र आलोचना भने गरेको पाइन्छ । यिनै पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित गरिएका सामग्रीहरूलाई पूर्वकार्यको रूपमा यस शोधपत्रमा कालक्रमिक आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

माधवप्रसाद घिमिरे (२०३९) ले **कुमारी शोभा** “भूमिका” मा **कुमारी शोभा** उपन्यासका बारेमा टिप्पणी गरेका छन् । उनले त्यहाँ जीवित देवीको रूपमा पूजित कन्यालाई विवाह गर्ने पहिलो पोइ मर्छ भन्ने विश्वासबाट उत्पन्न मनोग्रन्थीको तानावानामा निर्मित यस उपन्यासमा आफ्नो प्रेमप्रति श्रद्धा राख्ने नारीको सुकोमल भावनाको जीवन्त रूप प्रस्तुत भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषण दृष्टिकोणका हिसाबले अति संक्षिप्त रहेको छ ।

मुरारीप्रसाद रेग्मी (१/९, २०३९, भदौ) ले **गरिमा** पत्रिकाको “कुमारी शोभा : एक विश्लेषण” शीर्षक लेखमा ऐतिहासिक र सांस्कृतिक परिपेक्ष्यमा लेखिएको **कुमारी शोभा** नेवारी समुदायको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक संस्कारमा लेखिएको उपन्यासमा कुमारीको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई देखाएको छ । त्यसका साथै कुमारीको किशोरावस्थाको मानसिक सङ्घर्ष र देवी मनोग्रन्थीको विश्लेषण गरिएको छ भन्दै यसलाई कलात्मक मनोवैज्ञानिकताले सम्पन्न भएको उपन्यासको रूपमा चिनाएका छन । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषण दृष्टिकोणका हिसाबले सामान्य रहेको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ (३/५, २०४१, भदौ) ले **गरिमा** पत्रिकामा प्रकाशित “कुमारी शोभा : अन्धविश्वाससँग विद्रोह” शीर्षक लेखमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको बारेमा समीक्षा गर्दै **कुमारी शोभा** अन्धविश्वासले जन्माएको सांस्कृतिक आस्था र अनास्थाबीचको उपजको रूपमा

जन्मिएको कृति हो । प्रस्तुत उपन्यासमा हाम्रो समाजमा विद्यमान धार्मिक र सांस्कृतिक अन्धविश्वासले परापूर्वकाल देखि वर्तमानसम्म पनि जरा गाडेर बसेको जसले मानिसलाई स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गराई त्यसैको निरन्तरतातिर नै मानिसलाई गतिशील बनाउदै लगेको कुरालाई विवेचनागरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोणका हिसाबले भने सामान्य रहेको छ ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०४३) ले **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार** पुस्तकमा मल्लले **कुमारी शोभा** उपन्यासमा कुमारी भइसकेकी धौमैजुले विवाह गरेमा पहिलो लोग्ने मर्छ भन्ने किंवदन्तीलाई प्रस्तुत गर्दै सामाजिक सांस्कृतिक नेवारी संस्कारको बारेमा चर्चा गरेका छन् । जसमा अचेतन यौन आकाङ्क्षालाई दबाएर चेतन मनले सामाजिक आदर्शलाई स्वीकारेकी शोभाले परपीडनको डरबाट बरु आत्मपीडनलाई सकारेर जलिरहन्छे भनेका छन् । यसमा फ्रायडीय मानसिकताको उदात्तीकरणलाई देखाएको कुरा संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरिए तापनि समग्र मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिका हिसाबले पूर्ण हुन सकेको छैन ।

शान्ता कार्की (२०४४) ले **उपन्यासकार विजय मल्ल** शीर्षकको शोधपत्रमा **कुमारी शोभा** उपन्यासमा धौमैजुको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई देखाएको कुरा गर्छिन् । शोभाको मानसिक उतावचढाव जुन रूपमा जीवन भर देखा पर्दछ । यसलाई मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिबाट शोभाको चेतन मनले अचेतनलाई सधै दबाएर राख्छ, जसले सकारात्मक तर्फ भन्दा नकारात्मक सोचाइतिर शोभालाई धकेल्दै लगेको कुराको सामान्य रूपमा अध्ययन गरेकी छिन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले सामान्य खालको देखिन्छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) ले **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति** पुस्तकमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको चर्चाको क्रममा नारी मानसिकताको अचेतनमा जरा गाडेर बसेको भ्रमलाई हटाएर एउटा सबल मानसिकताको निर्माण गर्ने अठोटमा पुगेको उपेन्द्र यस उपन्यासमा सचेत र मानसिक स्थितिको विश्लेषक बनेको टिप्पणी गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषण दृष्टिकोणका हिसाबले अति संक्षिप्त रहेको छ ।

दुर्गाबहादुर घर्ती (२०५३) ले अनुराधा उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शोधपत्रमा यस उपन्यासको बारेमा समीक्षा गर्दै समाजमा परम्परादेखि रही आएको रूढि र अन्धविश्वासलाई पर्दाफास गरी तिनले व्यक्तिको मानसिकतामा ल्याउन सक्ने विकृतिको चित्रण **कुमारी शोभा** उपन्यासले गरेको कुरा सामान्य रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैगरी यिनको (२०६७) ले **मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासमा पात्रविधान** पुस्तकमा **कुमारी शोभा** काठमाडौँमा प्रचलित **कुमारीसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित भएको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।** काठमाडौँ उपत्यकाका नेवारी समाजमा **कुमारीलाई चौमैजु** अर्थात् जिउँदो देवीका रूपमा मानिन्छ भन्ने कुराको विवेचना गरेका छन् । त्यसैगरी यिन (२०६८) ले **विजय मल्लका उपन्यास : सन्दर्भ र विमर्श** पुस्तकमा **कुमारी शोभा** उपन्यासप्रस्तुत **कुमारी प्रथा, कुमारीप्रतिको परम्परागत विश्वास एनम् कुमारी भएकी केटी युवती भएपछि हुन सक्ने स्वाभाविक चाहाना र उसका मानसिक अन्तर्द्वन्द्वमा आधारित भएको कुरा विवेचनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिए तापनि मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोणबाट समग्र अध्ययन भएको छैन ।**

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५८) ले **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास** कृतिमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको बारेमा टिप्पणी गर्दै **कुमारी बनेर बसेकी नारीको मनका बारेको संस्कारगत प्रभावले उत्पन्न शोभाको मनोदशालाई यस उपन्यासमा देखाएका छन् ।** नेवारी समाजमा रहेको **कुमारी प्रथा** र त्यसले **शोभामा पारेको नकरात्मक प्रभावलाई देखाउनु नै यस उपन्यासको ध्येय हो भन्दै यस उपन्यासको बारेमा सामान्य चर्चा भए तापनि मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोणका हिसाबले अति संक्षिप्त रहेको छ ।**

भानु घिमिरे (१४/३, २०६१, वैशाख) ले **समकालीन साहित्य** पत्रिकाको 'नेपाली औपन्यासिक परिवृत्तभित्र **विजय मल्ल**' शीर्षकको लेखमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको बारेमा समीक्षा गरेका छन् । उनले **शोभामा देखिएको विकृतिता भनेको उनले चेतन मनले अचेतनलाई दबाएकी छिन् ।** जसबाट नारी मानसिकतामा उत्पन्न **स्वपीडन र परपीडनको अन्तर्द्वन्द्वलाई सशक्त रूपमा उठाएको कुरा अति संक्षिप्त रूपमा चर्चा गरिए तापनि मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले सामान्य खालको देखिन्छ ।**

पिताम्बर सापकोटा (२०६२) ले **कुमारी शोभा उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन** मा **कुमारी शोभा** उपन्यासको बारेमा चर्चा गर्दै नेवारी जातिमा युगौदेखि संस्कारको रूपमा विकसित भएर आएको कुमारी बन्ने परम्पराले वर्तमानमा पनि निरन्तरता पाएको जसले कुमारी बनेकी नारी मनमा नराम्रो विकृति पैदा गराएको कुरा सामान्य रूपमा उल्लेख गरेका छन् । उक्त अध्ययन उपन्यासको कृतिपरकतामा केन्द्रित भएकाले मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले सामान्य खालको देखिन्छ ।

रमा सिवाकोटी (२०६२) ले **उपन्यास सिद्धान्त र विजय मल्लको उपन्यासकारिता** पुस्तकमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको बारेमा समीक्षा गर्दै सामाजिक र सांस्कृतिक संस्कारका कारणले उत्पन्न समस्याले कुमारीको मनोभावमा उतावचढाव ल्याएको कुरालाई देखाइएकी छिन् । यस उपन्यासको मुख्य ध्येय समाजमा विद्यमान अन्धविश्वासलाई हटाउनु हो भन्दै पात्रको बारेमा सामान्य परिचय दिएकी छिन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिले सामान्य खालको देखिन्छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९) ले **नेपाली उपन्यासको इतिहास** पुस्तकमा **कुमारी शोभा** उपन्यास एक क्षीण कथानक भएको चरित्र प्रधान उपन्यास हो भनेका छन् । उपन्यासकी प्रमुख नारी सहभागी शोभाकै मानसिकताको विश्लेषणमा आधारित यस उपन्यासमा समाजले द्योमैजु मान्ने गरेकी कुमारी शोभाको मनोविश्लेषण परम्परीत काठमाडौँली नेवारी सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशले उत्पन्न गराएको कुरालाई उल्लेख गरेका छन् । अन्धविश्वासप्रतिको आस्था र अनास्थाका बीच द्वन्द्व गराइएको यस उपन्यासमा अन्धविश्वासको कारण शोभाको जीवन विकृत हुन पुगेको कुरा चर्चा गरिए तापनि समग्र मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिका हिसाबले संक्षिप्त रहेको छ ।

यसरी माथि उल्लिखित विद्वान्हरूले मल्लका विभिन्न उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा **कुमारी शोभा** का बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् तर यस उपन्यासमा नै केन्द्रित भएर समग्र रूपमा अध्ययन भएको देखिदैन । धेरै जसो अध्ययन सामान्य परिचयात्मक छन् भने कतिपय अध्ययनमा मनोविश्लेषणात्मक पक्षको विवेचना पनि गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासको मनोविश्लेषणात्मक आधारमा गहिरो र प्राज्ञिक अध्ययन हुन नसकेकोले यो अभाव

पूर्तिका लागि यो शोधकार्य गरिएको छ । त्यसैले मनोविश्लेषणात्मक सन्दर्भमा समग्र अध्ययन हुन नसकेको परिस्थितिमा प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

उपन्यासकार विजय मल्लद्वारा लिखित **कुमारी शोभा** उपन्यासमा विभिन्न किसिमका टिप्पणी र समालोचना भए तापनि मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट भने अध्ययन अनुसन्धान भएको छैन । अन्य किसिमको खोज तथा विभिन्न पत्र पत्रिकामा लेखिएका लेख तथा समीक्षाले मात्र यसको अध्ययन पूरा हुन नसकेको बखत प्रस्तुत शोधपत्र औचित्यपूर्ण रहेको छ । यस उपन्यासका बारेमा जानकारी लिन चाहाने शिक्षक, विद्यार्थी, शोधार्थी एवं सर्वसाधारण पाठकका लागि पनि प्रस्तुत शोधकार्य उपयोगी हुनेछ । यो पनि प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व हो ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

सिगमन्ड फ्रायडद्वारा स्थापित मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त हालसम्म पनि गतिशील रहेको छ । फ्रायड पछि विभिन्न मनोवैज्ञानिकहरूले यसको परिष्कार र परिमार्जन संशोधनको सिद्धान्तको परिष्कार, परिमार्जन एवं संशोधनको प्रयत्न पनि गर्दै आएका छन् । त्यसैले मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा विविधता देखा पर्दछ । ती मध्ये फ्रायड, एड्लर र युङ्ग मनोविश्लेषणका स्थापनाका प्रमुख चिन्तकहरू हुन् । यस शोधकार्य यिनै चिन्तकहरूद्वारा स्थापित मनोविश्लेषण सिद्धान्तमा सीमित रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका विधि पर्दछन् ।

(क) सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिका आधारमा नै सम्बद्ध पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरूको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै शोधनिर्देशक,

सम्बद्ध क्षेत्रका विद्वान्, प्राध्यापक, समालोचकहरूसँग र उनीहरूद्वारा लेखिएका पुस्तक, विषयवस्तुसँग सम्बन्धित लेखरचनाबाट पनि आवश्यक सूचना ग्रहण गरिएको छ । यस शोध कार्यमा विजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यासलाई नै मुख्य आधार सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

(ख) विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा सङ्कतिल सामग्रीको वर्णानात्मक, आगनात्मक र निगनात्मक विधिका आधारमा गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित र सुसङ्गठित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यी परिच्छेदलाई पनि आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको परिच्छेद विभाजन निम्नलिखित छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन,

तेस्रो परिच्छेद : एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन,

चौथो परिच्छेद : युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन,

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा 'कुमारी शोभा'

उपन्यास

२.१ विषय परिचय

मनोविज्ञानको क्षेत्रमा सिगमन्ड फ्रायड (सन् १९५८-१९३९) अत्यन्त चर्चित प्रभावशाली व्यक्तित्व हुन् । यिनले आफ्नो अध्ययन चिकित्सा कार्यबाट गरे पनि हाल आएर यसको प्रभाव ज्ञान, विज्ञान, कला, साहित्य, दर्शनशास्त्रका साथै विशेषगरी चित्रकला, उपन्यास र चलचित्र जस्ता क्षेत्रमा प्रर्याप्त रूपमा परेको पाइन्छ । नेपाली साहित्य पनि फ्रायडको सिद्धान्तबाट टाढा हुन सकेको छैन । विजय मल्लका उपन्यास फ्रायडीय मनोविश्लेषणबाट निकै प्रभावित रहेका छन् । यिनको कुमारी शोभा मनोविश्लेषणको प्रयोग गरी लेखिएको पहिलो उत्कृष्ट उपन्यास हो । यस उपन्यासमा फ्रायडले मनोविश्लेषण सिद्धान्तको राम्रो प्रयोग गरेका छन् । त्यसैले यस परिच्छेदमा फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२ फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको सङ्क्षिप्त परिचय

मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रारम्भ मानसिक रोगीहरूको उपचारबाट भएको हो । मनोविश्लेषण अङ्ग्रेजी 'साइकोएनालिसिस' शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । यसको अर्थ व्यक्तित्वको अध्ययन विश्लेषण गर्नु हुन्छ । यस सिद्धान्तका प्रवर्तक सिगमन्ड फ्रायड (सन् १८५६ - १९३९) हुन् । इस्वी उनाइसौं शताब्दीको सुरुका दशकहरूमा विकास र विस्तार पाएको यो सिद्धान्त वैज्ञानिक र तथ्यसङ्गत अध्ययनमा केन्द्रित छ । पछिल्लो समयमा आएर यस सिद्धान्तको प्रयोग साहित्य विश्लेषणमा पनि प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । यसले व्यक्तित्वको सैद्धान्तिक पक्ष र मानव मनको अस्तित्वको व्याख्या गर्ने भएकाले व्यावहारिक पनि मानिन्छ । मनोविज्ञानको अर्थ मनको विज्ञान भन्ने हुन्छ । कैयौं मानिसहरू मनोविज्ञान भनेको मुख हेरी कसैको भनेको कुरा थाहा गर्ने विज्ञान हो भनी ठान्दछन् । मनोवैज्ञानिकहरूले सबै मनका कुरा थाहा पाउँछन् भन्ने कुरा सत्य भने होइन । उनीहरू मनको होइन व्यवहारको अध्ययन गर्दछन् ।

त्यसैले मनोविज्ञान व्यवहारको विज्ञान हो । यसले मनले कसरी काम गर्छ, भन्ने होइन व्यक्ति कसरी आफ्नो वातावरणसँग आफूलाई समायोजन गर्दछ, भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ । मुख हेरी मनको कुरा थाहा पाउने होइन व्यक्ति के कसरी विभिन्न व्यवहार गर्दछ, र कसरी आफ्नो वातावरणप्रति प्रतिक्रिया गर्दछ, भन्ने कुराको मनोवैज्ञानिक अध्ययन गर्दछन् (श्रेष्ठ, २०५२ : १) ।

फ्रायड एक चिकित्सा पेशामा रहंदा मनोरोगीहरूको अचेतन मनका प्रक्रियाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन् । सुरूको अवस्थामा यो सिद्धान्त मनोचिकित्साको क्षेत्रमा प्रयोग भएको पाइन्छ । फ्रायडले मानवका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू कामवृत्तिकै प्रेरणाबाट सञ्चालित हुन्छ, भन्ने तर्क अगाडि सारेका छन् । फ्रायडले आफ्नो जीवन काल भरि नै यसको खोजी र अनुसन्धानमा लागेर मनोविज्ञानका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । विभिन्न प्रकारका मानसिक विकृतिहरूको उत्पतिको कारण र यसको स्थायी उपचारको खोजी गर्ने क्रममा यस सिद्धान्तले नयाँ नयाँ आयामहरू लिनै आएको देखिन्छ । व्यक्तिहरू फरक फरक स्वभावका हुन्छन् । व्यक्तित्व मनोविज्ञानले पूर्ण व्यक्तित्वको समग्र अध्ययन गर्दछ, र उसको विषयमा निर्णय गर्न सक्दछन् भनेर फ्रायडले भन्दछन् । फ्रायडले प्रतिपादन गरेका मनोविश्लेषणका मूलभूत आधारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

२.२.१ मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त

मूल प्रवृत्तिहरूको सिद्धान्तको प्रतिपादक प्रसिद्ध अङ्ग्रेजी मनोवैज्ञानिक विलियम मैक्डुगल हुन् । उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यतिर सम्पूर्ण प्राणी (जीव, जन्तु, मानव) को व्यवहार एवं क्रियाकलापहरूको व्याख्या मूल प्रवृत्तिको आधारमा गर्ने एउटा लहर चलेको थियो । फ्रायडले पनि यसै मूल प्रवृत्तिलाई मुख्य आधारको रूपमा लिएर प्राणीशास्त्रको अध्ययन गरेको देखिन्छ । मैक्डुगलका अनुसार “मूल प्रवृत्ति परम्परागत वा जन्मजात मनोशारीरिक प्रवृत्ति हो । जसले प्राणीलाई कुनै विशेष वस्तुलाई हेर्न, त्यसप्रति ध्यान दिन, त्यसलाई हेरेर एक विशेष प्रकारको संवेगात्मक उत्तेजनाको अनुभव गर्न र त्यससँग सम्बन्धित एक विशेष ढङ्गले कार्य गर्न वा यस्तो गर्ने प्रबल इच्छाको अनुभव गर्नका लागि बाध्य गर्दछ ।” (भण्डारी, २०५६ : १८) । मूल प्रवृत्ति प्राणीको जन्मजात विशेषता हो । जो परिस्थिति अनुसार आफै सक्रिय हुन्छ । मानिसका

मनमा जीवनका सबै प्रकारका प्रवृत्तिहरूका आधार भएर मूल प्रवृत्ति रहेका हुन्छन् । यस्ता प्रवृत्ति मानिसले वंशाणुगत रूपबाटै पाएका हुन्छन् । मूल प्रवृत्ति कै कारणले मानिसले हरेक क्रियाकलाप सम्पन्न गर्दछ । फ्रायडले पनि मनोविश्लेषणवादी सिद्धान्तको रचनामा मूल प्रवृत्तिको व्यवहार ज्यादै व्यापक भएको कुरा गरेका छन् ।

फ्रायडले मूल प्रवृत्तिलाई व्यक्तित्वको गतिशीलताको प्रमुख स्रोत मान्दै जर्मन शब्द 'ड्राइव' शब्दको प्रयोग गरेका छन् । जसको अर्थ अङ्ग्रेजीमा मूल प्रवृत्ति नभई प्रचालक (ड्राइभ) तथा मूल प्रवृत्तिको बीचको मध्यवर्ती हुन्छ । यो शब्दको अर्थ अन्तः प्रेरणासँग निकै मिल्दछ । तर फ्रायडले (ट्राइव) शब्दलाई मूल प्रवृत्तिका रूपमा नै स्वीकारेको देखिन्छ । ब्राउनका अनुसार सम्पूर्ण मानव व्यवहारको कारक मूल प्रवृत्ति नै प्रेरक शक्तिको रूपमा रहन्छ । मानिसले जीवनमा जे जस्तो कार्य गर्दछ, त्यो कार्य मूल प्रवृत्तिले नै निर्धारण गर्दछ ।

फ्रायडका अनुसार व्यक्तिको सबै रचनात्मक एवं विध्वंसात्मक मूल प्रवृत्तिबाट प्रेरित भएर सम्पन्न हुने कुरा गरेका छन् । जसलाई उनले जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्ति भनेर नाम दिए । जीवन मूलप्रवृत्तिले रचनात्मक कार्य गर्दछ, भने मृत्यु मूलप्रवृत्तिले विध्वंसात्मक कार्य गर्दछ । मानिसको मनमा जे प्रेरित भएर आउँदछ, उसले सोही कार्य गर्न पुग्दछ । यि दुवै प्रेरक शक्ति विरोधात्मक भएर रहेका हुन्छन् । मानिसले जीवन मूलप्रवृत्तिका कारण निर्भाकारी सिर्जनशील कार्य सम्पन्न गर्दछ, भने मृत्यु मूलप्रवृत्तिले प्रेरित भएको बखत विध्वंसक, आक्रामक, तोडफोड वा विनाशकारी व्यवहार गर्दछ । उनका अनुसार यी दुई शक्ति एकै साथ रहन सक्दैनन् । जब मानिस वृद्ध बन्दै जान्छ, उसमा जीवन मूलप्रवृत्ति भन्दा मृत्यु मूलप्रवृत्ति ज्यादा देखा पर्दै जान्छ । उसले रचनात्मक कार्य भन्दा विनाशकारी कार्य अधिक मात्रामा गर्न पुग्दछ । यस्तो शक्ति कसैमा ज्यादा र कसैमा कम मात्रामा रहने गर्दछ । जब मानिसमा जीवन मूलप्रवृत्ति शक्ति अत्याधिक क्षीण हुन्छ, तब ऊ मृत्यु सोच्न थाल्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १५१) । फ्रायडले निम्नलिखित दुई मूलप्रवृत्तिको वर्णन गरेको पाइन्छ । जुन तल निम्नानुसार रहेका छन् :

२.२.१.१ जीवन मूल प्रवृत्ति

फ्रायडले एउटा व्यापक मूल प्रवृत्ति 'एरोस' लाई स्वीकार गरेको देखिन्छ । जसलाई जीवन मूल प्रवृत्ति पनि भनिन्छ । यसैलाई फ्रायडले 'लिविङो' वा काम शक्तिको संज्ञा पनि दिएका छन् । यो एउटा जीवन सञ्चालक शक्ति हो । यसले आफ्नो विभिन्न महत्त्वपूर्ण कार्यहरू पूरा गर्नका लागि आवश्यक शक्ति प्रदान गर्दछ । जीवन शक्ति एउटा यस्तो सिर्जनात्मक शक्ति हो जसले व्यक्तिलाई वाञ्छित जीवन लक्ष्यपद तर्फ अग्रसर हुने प्रेरणा दिन्छ । जसको कारण मानिस जातीप्रेम तथा आत्मसंरक्षणतर्फ अग्रसर बन्दछ । कामशक्तिकै कारण मानिस यस भौतिक जगतमा आउन सफल भएको हो । जीवन मूलप्रवृत्ति र कामशक्ति एक अर्कामा कहिल्यै पृथक भएर रहन सक्दैनन् । फ्रायडले यसलाई प्रेम मूलप्रवृत्ति मान्दै मानिसले प्रेम, प्रजनन, अनुराग, आकर्षण, मैत्री, आसक्ति प्रीति सम्बन्ध एवं रचनात्मक कार्यहरू जीवन बाँच्नको लागि गर्दछ भनेका छन् । उनका अनुसार मानिस जातिको अस्तित्व कायम राख्नका लागि जैविक एवं मनोवैज्ञानिक आवश्यकताहरूको सन्तुष्टि गर्नु नै अन्य सबै मूल प्रवृत्तिको एक मात्र लक्ष्य हो (भण्डारी, २०५६ : २२) । मानिसमा मूल प्रवृत्ति भन्दा जीवन मूल प्रवृत्ति अधिक शक्तिशाली भएर रहेको रहेको छ भने मात्र उसले आफ्ना हरेक क्रियाकलाप सहज रूपमा सम्पन्न गर्न सक्दछ , तर मृत्यु मूल प्रवृत्ति अधिक भएमा मानिस मानसिक रोगी हुन जान्छ । उसको व्यवहारमा परिवर्तन आउँन थाल्दछ । फ्रायडले जीवन मूल प्रवृत्तिलाई 'इरोस' र मृत्यु मूल प्रवृत्तिलाई 'थनाटोस' नाम दिँदै 'इरोस' प्रेममय र निर्मात्मात्मक हुन्छ भने 'थनाटोस' घृणापूर्ण र विनाशात्मक हुन्छ भनेका छन् । हरेक प्राणीले आफ्नो अस्तित्व रक्षा वा जातीरक्षा आत्मा रक्षाको खातिर सङ्घर्ष गरिरहेको हुन्छ । मानिसमा रहने जीवन मूल प्रवृत्ति अन्तर्गत पनि आत्मरक्षा र यौन जस्ता मूल प्रवृत्ति रहेका हुन्छन् । अहम् मूल प्रवृत्तिले जीवन रक्षा गर्दछ भने यौन मूल प्रवृत्तिले आनन्द तथा रतिराग भावतर्फ प्रेरित गर्दछ भन्ने कुरा फ्रायडले गरेका छन् । मानिसमा जीवनोन्मुख र मरणोन्मुख दुवै प्रवृत्ति रहने गर्दछन् । यसैका कारणले ऊ प्रेम र घृणाबाट टाढा रहन सक्दैन । त्यसकारण मानिसमा अर्कालाई दुःख दिएर सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने परपीडन र आफैलाई पीडा दिएर तृप्त हुने स्वपीडन जस्ता दुवै स्वरूप पनि रहेका हुन्छन् (बराल तथा एटम, २०६६ : १२५) ।

फ्रायडका अनुसार बालकको जीवनको प्रारम्भमा जीवन मूल प्रवृत्ति धेरै र सक्रिय रहेको हुन्छ । यसले बालकमा प्रेम, सुख र आनन्द र मेलमिलापको भाव बढी मात्रामा पाइन्छ । जब सम्म जीवन मूल प्रवृत्ति मानिसमा सक्रिय रहिरहन्छ, उसले जीवन स्वस्थ, सुखमय ढङ्गबाट बिताउँदछ । कुनै कारणवस मानिसमा यो प्रवृत्ति कमजोर बन्दै जान्छ र मृत्यु मूल प्रवृत्ति सक्रिय बन्न पुग्दछ । अनि मानिस विस्तारै विस्तारै मृत्युको शिकार बन्न पुग्दछ (चन्देल तथा मेहरोत्ता, १९६३ : ३७१) ।

२.२.१.२ मृत्यु मूल प्रवृत्ति

फ्रायडले मृत्यु मूल प्रवृत्तिलाई घृणा मूल प्रवृत्ति पनि भनेका छन । यो सिद्धान्त जीवन मूल प्रवृत्ति पछि आएको हो । उनका अनुसार यसले मानिसलाई हानी पुऱ्याउने, विनाश गर्ने, घृणा गर्ने जस्ता कार्य गर्दछ । यसले मानिसलाई हत्या, आत्महत्या र आक्रमणशीलताको अवस्थासम्म पुऱ्याउँदछ । यदि जीवन मूल प्रवृत्ति मूल प्रवृत्तिभन्दा कमजोर भयो भने व्यक्तिको मृत्युसमेत हुने गर्दछ । ध्वंसात्मक शक्ति रचनात्मक शक्ति भन्दा बढी शक्तिशाली भयो भने व्यक्ति मानसिक रोगबाट ग्रस्त हुन्छ र उसको व्यवहारमा असामाञ्जस्य आउँछ । उनले बालकको लागि आमाको गर्भ स्वर्ग जस्तै र आफ्नो आवश्यकता पनि सजिलै त्यहाँ पूर्ति गरेको हुन्छ । तर बालक खुल्ला वातावरणमा आएपछि अभाव पूर्तिको लागि आक्रामक बन्दछ । यसबाट मान्छेको ध्वंसात्मक प्रवृत्तिको विकास हुन्छ ।

फ्रायडका अनुसार मान्छेको जीवनमा मूल प्रवृत्ति र मृत्यु मूल प्रवृत्तिका शक्तिहरूमा पारस्परिक सङ्घर्ष चलिरहन्छ । जीवन मूल प्रवृत्तिको कारणले मानिस सफलतातर्फ उन्मुख हुन्छ । तर कुनै कारणवश उसमा कुनै हानी नोक्सानी हुने घटना घटेमा वा प्रियजनको मृत्यु भएमा कुन्ठा र तीव्र चिन्ताको अवस्थामा पुग्दछ । यसरी हाम्रो व्यवहार सदैव जीवन मूल प्रवृत्ति र मृत्यु मूल प्रवृत्तिद्वारा सञ्चालित हुने हुँदा हामीले प्रत्येक वस्तु वा व्यक्तित्वका प्रतिभामा निश्चित रूपमा दुईवटा विपरित भाव पाउँदछौं (भण्डारी, २०५६ : २८) ।

फ्रायडका अनुसार मृत्यु मूल प्रवृत्तिले व्यक्तिलाई मृत्युतर्फ उन्मुख गराउँदछ । जीवन मूल प्रवृत्तिले चाहिँ यौनेच्छातर्फ आकर्षिक गरेर जीवनको पुनः सृजनातर्फ अग्रसर गराउँछ

भनेका छन् । यी दुई बीच एक अर्कामा विरोधी जस्ता देखिए तापनि यी एक अर्काका पूर्ण विरोधीभने होइनन् । तर यी दुई अन्तर्द्वन्द्वको कारणहरू चाहिँ हुन् । यिनीहरू बीचमा एकअर्काबाट प्रेरित भएर नै रचनात्मक र ध्वंसात्मक कार्य पूरा हुने गर्दछ । फ्रायडले स्वास्नी मान्छेमा पुरुषत्व र लोग्ने मान्छेमा स्त्रीतत्त्व रहन्छ । उनले जसमा जुन स्वभावको प्रधानता रहन्छ त्यसैको आधारमा लिङ्ग निर्धारण हुन्छ भनेका छन् । यसरी उनले प्रेम र परपीडनसँगै आउँछन भनेर उभयभाव सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । प्रेममा घृणा वा आक्रमता पनि देखिन्छ । यौन अपराधमा यौन अपराध दुवै रहेका हुन्छन् । यी एक आपसमा कहिले मिल्छन त कहिले छुट्टिन्छन । मानवीय जीवनमा यिनीहरूको द्वन्द्व र सम्भौता चलिरहन्छ । मानव जीवन प्रेम र घृणाको आपसी द्वन्द्वको परिणाम हो भन्दै फ्रायडले जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेका छन् (घर्ती, २०६७ : १५) ।

२.२.२ मनोनियतिवाद

मनोनियतिवाद फ्रायडको मनोविश्लेषणको सिद्धान्तको आधारहरू मध्येको एक हो । भौतिक जगतमा जसरी विनाकारण कुनै कार्य हुन सक्दैन त्यसैगरी मानसिक जगतमा पनि कारण विना केही हुँदैन भन्ने फ्रायडको मान्यता रहेको छ । मनोनियतिवाद कार्यकारण सिद्धान्त हो । फ्रायडका अनुसार कसैले कुनै एउटा पनि कुरालाई प्राकृतिक घटनाहरूको कार्यकारणको नियमबाट अछुतो रहन सक्दैन । मानिसको जीवनमा कुनै पनि घटना घट्नुका पछाडि कुनै न कुनै कारण रहेकै हुन्छ । व्यक्तिको मनोविकृति एवम् व्यक्तित्व निर्माणका पछाडि विशिष्ट कारणहरू हुन्छन् भन्ने मनोनियतिवादको मान्यता रहेको छ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १६४) ।

२.२.३ मनको सिद्धान्त

मनको अर्थ आत्मा वा व्यक्तित्व भन्ने हुन्छ । फ्रायडले मनलाई हाम्रो मस्तिष्क एवम् शरीरले गर्ने कामको नाम हो भनेका छन् । मनको अर्थ आत्मा वा व्यक्तित्वसँग जोडिएकोले यसलाई व्यक्तित्वको सिद्धान्त पनि भनिन्छ । उनको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त व्यक्तित्वको अध्ययनमा विश्लेषण र अन्वेषणमा केन्द्रित देखिन्छ । जसरी हामीले विधुत, हावा, गुरुत्वाकर्षण आदिलाई देख्न सक्दैनौं । त्यसै गरी मनलाई पनि हामी हेर्न सक्दैनौं । मन एउटा अमूर्त र

अदृश्य वस्तु हो । मनका विभिन्न पक्षहरूको ज्ञान सम्भव छ । फ्रायडले प्रत्येक व्यक्तिहरूको मूल उसको अन्तरआत्मा हो भनेका छन् (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १५३) । फ्रायडले मनलाई आकारात्मक र गयात्मक गरी मुख्य दुई पक्षमा विभाजन गरेका छन् ।

(अ) मनको आकारात्मक पक्ष

फ्रायडले मानव मनको आकारात्मक पक्षलाई पनि तीन भागमा बाँडेका छन् । उनले चेतन मन, समय र समाजको नियम कानून अनुसार परिचालित हुन्छ भने अचेतन मन मानिसको सम्पूर्ण मनको एउटा भाग हो र मानवको प्रत्येक आन्तरिक र बाह्य क्रियाकलापहरूको सञ्चालक पनि हो भनेका छन् ।

(क) चेतन मन

फ्रायडले मानव मनलाई पानीमा डुबेको हिउँको ठिकसित तुलना गरेका छन् । यसको दश भागको नौ भाग पानीभित्र डुबेको हुन्छ र एक भाग मात्र पानी बाहिर देखिन्छ । पानी बाहिर देखिएको सानो अंशमात्र चेतन हो अरू बाँकी अचेतन मन हो । चेतन मनको सम्बन्ध वर्तमानसँग हुन्छ । यो मनको त्यो स्तर हो जहाँबाट हामी अतीतका अनुभव, नाम, तिथि, परिस्थिति, घटना आदिको स्मरण ल्याउँछौं (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १६०) । चेतन मनको सानो उपखण्ड हो । जुन वर्तमानको ज्ञानसँग सम्बन्धित हुन्छ । चेतन मन अहमसँग सम्बन्धित भएकाले अहमका शक्तिहरू यसैमा केन्द्रित भएर बसेका हुन्छन् । चेतन मनको बारेमा हामीलाई पूर्ण ज्ञान हुने गर्दछ । चेतनका अनुभवहरू वातावरण तथा नैतिकतासँग सामाजस्य राख्ने खालका हुन्छन् (भण्डारी, २०५६ : ३९) ।

(ख) अवचेतन मन

यो फ्रायडको मनको आकारात्मक पक्षको दोस्रो भाग हो । यसमा चेतनका अनुभवहरू सजिलै रहन सक्दछन् र आवश्यक परेको बेलामा बाहिर जागरूक हुन्छन् । चेतन र अचेतनको बीचमा हुने मानसिक क्रियालाई फ्रायडले पूर्व चेतन वा अवचेतन भनेका छन् । यो चेतन र अचेतनको बीचको भाग हो । आफूले गरेका क्रियाकलापहरूलाई तात्कालिन रूपमा आवश्यक परेका बेला साधारण अन्तर्निरीक्षणद्वारा त्यो कुरा पुनः स्मरण गर्न सकिन्छ । मानिसले

अचेतनमा सञ्चित भएका अनुभूतिलाई सजिलै सम्झनामा ल्याउन सक्छ (भण्डारी, २०५६ : ४०)। अवचेतन मनको प्रक्रिया सदैव जीवनमुखी र रचनात्मक हुन्छ। अवचेतन मन शरीरको निर्माता हो। अवचेतन मन अनन्त जीवन शक्ति र असीम चेतनासँगको सम्पर्कमा रहन्छ, र यसको मनोवेग र भाव सधैं जीवनमुखी हुन्छन्। यो एउटा मनको अङ्ग हो। अवचेतन मनको प्रकृति सदैव शान्ति, स्वास्थ्य, सुख, समृद्धितिर अग्रसर रहन्छ (भावुक, २०६६ : ७६)।

(ग) अचेतन मन

अचेतन मन फ्रायडको आकारात्मक पक्षको सबै भन्दा ठूलो भाग हो। उनले यसलाई बरफको टुक्राको तल्लो भाग जसलाई मानिसको आँखाले देख्न सक्दैन भन्दै तुलना गरेकाले मनको अचेतन भागलाई पनि व्यक्तिले हेर्न सक्दैन भन्दछन्। अचेतन मनमा मानिसका विचार वा मानसिक क्रियाकलापहरू रहेका हुन्छन्। जसले पुनः स्मरण गर्न कठिन र असम्भव हुन्छ। फ्रायडका अनुसार अचेतन मनको ठूलो भाग हो। जहाँ काम वृत्ति वा काम वासना सम्बन्धी प्रेरणा रहेको हुन्छ। यसमा कामुक इच्छाहरूको भण्डार हुने हुँदा यो अविवेकी र अतार्किक हुने गर्दछ। सामाजिक तथा नैतिक कारणहरूले गर्दा काम आवेगहरू पूरा हुन सक्दैनन्। त्यस्ता इच्छाहरू दमित भएर अचेतनमा गएर बस्छन्।

फ्रायडले मानवको मनको अचेतन पक्षलाई विशेष जोड दिएका छन्। अचेतन मन अन्नत र शैशवकालीन हुने गर्दछ। यसले समाजको मर्यादा नियम आदिको पालना गर्दैन। यसले सधैं सुख भोग गर्न चाहान्छ। अचेतनमा तीव्र काम वृत्तिको प्रेरणा रहने भएकाले यसलाई वास्तविकताको ज्ञान हुँदैन। यसले आफ्ना सबै अनैतिक एवम् सामाजिक इच्छाहरूको तृप्ति चाहान्छ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १६१)। मानिसका अचेतनमा दबिएर रहेका चाहनाहरू कहिले काहिँ स्वैरकल्पना, स्वप्न, अन्तर्द्वन्द्व र मानसिक लक्षणहरू भएर पनि देखा पर्दछन्। मानिसको सबै भन्दा ठूलो मन भएर पनि यो अदृश्य र निष्क्रिय हुने कुरा फ्रायडले गरेका छन्।

(आ) मनको गयात्मक पक्ष

फ्रायडले मनको गयात्मक पक्षलाई पनि इदम्, अहम् र पराहम् गरी तीन भागमा विभाजन गरेका छन्। उनका अनुसार यी तीन रूपले मानिसको व्यक्तित्व निर्धारण गर्दछ।

व्यक्तिको मन गतिशील हुने गर्दछ । सबै व्यक्तिमा एक अर्कामा विरोधी प्रवृत्तिहरू हुने गर्दछन् । मनको गयात्मक पक्षद्वारा नै मूल प्रवृत्तिहरूका बीच उत्पन्न हुने मानसिक अन्तर्द्वन्द्व समाप्त हुन्छ भन्ने कुरा फ्रायडको रहेको छ ।

(क) इदम्

फ्रायडको मनको गयात्मक पक्ष मध्ये इदम् पनि एक हो । अङ्ग्रेजीको 'इद' लाई नेपालीमा इदम् भनिएको हो । उनले इदम्लाई बढी नै महत्त्व दिएका छन् । इदमकै कारणले मानिसले रचनात्मक तथा विध्वंसात्मक दुवै कार्य गर्दछ । इदम् सधैं सुखको कामनामा अडिग रहेको हुन्छ । शिशु स्वभाव भएको र तर्क विवेकलाई ख्याल नगर्ने हुनाले यो जसरी भएपनि स्वतन्त्र रूपमा सुख र सन्तुष्टि प्राप्त गर्न चाहान्छ । फ्रायडले इदम्लाई काम शक्तिको भण्डार मानेका छन् । इदमले उचित, अनुचित, वास्तविक, अवास्तविक जस्ता केही पनि सामाजिक नैतिकता र अनुकूलतालाई स्वीकार गर्दैन । यसले त केवल सुख र आनन्द मात्र चाहान्छ । इदमको निवास अचेतनमा हुने भएकाले यसमा चेतनाको अभाव हुने गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १५५) । फ्रायडले इदम्लाई जीवन मूलप्रवृत्ति र मृत्यु मूलप्रवृत्तिको केन्द्र मानेका छन् । उनका अनुसार यसको सम्बन्ध बाह्य संसारको वास्तविकतासँग नभएर आन्तरिक जगतसँग हुन्छ ।

(ख) अहम्

अहम् शब्द अङ्ग्रेजीको 'इगो' को पर्यायवाची रूप हो । जसलाई चेतन मनसँग सम्बन्धित ठानिन्छ । यसले अहम् र पराहम्लाई सन्तुलित पारेर राख्दछ । फ्रायडले यसलाई मनको शासकको रूपमा लिएका छन् । किनकी यसले मानिसको अहम्मा रहेको इच्छालाई नियन्त्रण गर्दछ भने पराहमको इच्छालाई समेत सन्तुलनमा राख्दछ । कतिपय अवस्थामा अचेतन र पराहमका इच्छा र वास्तविकतालाई एकै साथ सन्तुष्ट पनि पारिदिन्छ । फ्रायडका अनुसार अहम्लाई चेतन मन वा बुद्धि पनि भनिन्छ । अहम् एक यस्तो साधन हो, जसले बाह्य वातावरणसँग सम्बन्ध स्थापित गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १५५) । अहमले नैतिक, अनैतिक जस्ता कुरामा भन्दा त्यो काम गर्न उपर्युक्त छ की छैन भन्ने कुरा ख्याल गर्दछ । यसले

व्यक्तिको इच्छा र समाजका मान्यतालाई स्वीकार गर्दै बढी भन्दा बढी सन्तुष्टि दिलाउने प्रयत्न गर्दछ । व्यक्तिको समग्र व्यक्तित्वको हितका लागि इच्छापूर्ति तथा कार्यसम्पादन गर्न यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अहम् सक्रिय हुन छोड्यो भने व्यक्ति असन्तुलित हुन्छ । अहम्ले कुनै पनि कार्य गर्नु भन्दा अगाडि नै त्यसको परिणामको बारेमा विचार गर्दछ । बालकमा सर्वप्रथम अहम् भाव नै पैदा हुन्छ । ऊ विस्तारै परिपक्वताको अहम्मा पनि बृद्धि हुन्छ । त्यसैले उसले हरेक इच्छाहरूमा अहम्लाई अपनाउन थाल्दछ । अहम्लाई सधैं समन्वयकर्ताको रूपमा हेरिन्छ (भण्डारी, २०५६ : ६१) ।

(ग) पराहम्

पराहम्लाई अङ्ग्रेजीमा 'सुपर इगो' पनि भन्ने गरिन्छ । यसलाई उच्च अहम् पनि भनिन्छ । उच्च अहम्ले रक्षा गर्नुका साथै नैतिकता र मानवीय सभ्यतालाई पालना गर्दछ । यसले सत् असत् र पाप धर्ममा अत्याधिक विचार पुऱ्याउने भएकाले मानिसलाई यसले पशुको तह भन्दा माथि राख्ने काम गर्दछ । यो बुद्धि र विवेकद्वारा सञ्चालित हुने भएकाले समाजमा विद्यमान आदर्शलाई यसले स्वीकार गर्दछ । फ्रायडका अनुसार बालकहरूमा उच्च अहम्को निर्माण अभिभावकको प्रभावमा हुने गर्दछ । त्यसैले धर्म, संस्कृति र सभ्यता अनुसार व्यक्तिको उच्च अहम् निर्माण हुन्छ । बालककालमा यसको विकास अहम्को माध्यमबाट हुन्छ । आफू भन्दा ठूलाले भनेका कुरा अहम्ले आत्मसाथ गर्छ र यिनै कुराहरूले पछि गएर उच्च अहम्को रूपमा काम गर्दछ । फ्रायडका अनुसार अहम् चेतनमा भएकाले यसले सधैं वास्तविकताको ज्ञान राख्दछ । यसमा अनेक आदर्श एकत्रित भएर रहने भएकाले यससँग सभ्यता, संस्कृति, धर्म र नैतिकता आदिको अटुट सम्बन्ध रहन्छ । त्यसकारण इदम्ले हामीलाई दानव जस्तो र पराहम्ले देवताजस्तो बनाउँछ । यसका साथै अहम्ले मानसिकतालाई सन्तुलित र स्वस्थ राख्ने काम गर्दछ (घर्ती, २०६७ : १८) ।

२.२.४ मनोलैङ्गिक विकासको सिद्धान्त

फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त मध्ये मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्त पनि एक हो । यसको हाम्रो जीवनमा ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । फ्रायडका अनुसार यौन प्रवृत्ति

शारीरिक मात्र नभई मानसिक पनि हुन्छ । यस्तो प्रवृत्ति बालकदेखि सबै मान्छेमा रहने गर्दछ । उनले व्यक्तित्व विकासमा यौनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने र यस्तो अवस्थामा अत्याधिक अवरोधहरू आए भने व्यक्तिका इच्छाहरू कुण्ठित हुन पुग्छन् र भविष्यमा व्यक्तित्वमा नकरात्मक असर पर्न गई मानसिक विकृतिको उत्पत्ति हुन पुग्दछ । शैशवकालीन कामुकता तथा यौनलाई फ्रायडले केन्द्रमा राखेर अध्ययन गरेका छन् (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १७१) । फ्रायडको सिद्धान्त अनुसार व्यक्तित्वको विकास क्रमशः मौखिक, गुहीय, शिशनीय, लुप्त र लैङ्गिक क्षेत्रहरूमा हुन्छ । व्यक्तित्वको विजारोपण पाँच वर्ष भित्रै निश्चित भइसकेको हुन्छ । उनले मौखिक चरित्र प्रबल भएका व्यक्ति खन्चुवा, विकृत व्यक्तित्व भएकाहरू मध्यम र त्यस्तै लैङ्गिक चरित्रका व्यक्तिहरू बढी यौनऊर्जा भएका कामी र भ्रष्ट हुन्छन् (रेग्मी, २०६५ : ६) ।

फ्रायडका अनुसार जब बालक पाँच वर्ष पुग्दछ तब ऊ आफ्नी आमाप्रति अत्याधिक आकर्षित हुन्छ । उनले बालकको कामवृत्ति आमाबाबु भाइबहिनीतर्फ प्रेरित भएर जान्छन । तर सामाजिक बन्धनका कारण पछि त्यस इच्छाले मान्छेलाई दबाउन थाल्दछ । यसबाट एक किसिमको मनोग्रन्थिको विकास हुन पुग्दछ । यस ग्रन्थिलाई फ्रायडले 'इडिपस ग्रन्थि, मातृ प्रेम ग्रन्थि भनेका छन् । उनका अनुसार व्यक्तिमा जब मनोग्रन्थिको विकास हुन्छ । यसैका कारण उसमा पितृरति ग्रन्थि, मातृरति विरोधी ग्रन्थि तथा मातृरति ग्रन्थि अथवा पितृविरोधी ग्रन्थिको निर्माण हुने गर्दछ । फ्रायडले इडिपस ग्रन्थिको अवधारणा ग्रीसेली पुराकथाबाट लिएका हुन् । आफ्नो बाबुलाई हत्या गरी आमासँग विवाह गर्ने राजकुमार इडिपसको चरित्रबाट मातृरति ग्रन्थि अथवा पितृविरोधी ग्रन्थि र आमाको ईर्ष्या गरी बाबुसँग प्रणय भाव राख्ने ग्रीसेली राजकुमारी इलेक्ट्राको चरित्रबाट प्रतिकात्मक रूपमा पितृरति ग्रन्थि अथवा मातृ विरोधी ग्रन्थिको मान्यता आएको हो । उनले यस प्रसङ्गबाट कुनै पनि केटाको आमाप्रति आसक्ति र बाबुप्रति ईर्ष्या तथा कुनै केटीको आमाप्रति ईर्ष्या र बाबुप्रति आसक्ति रहने गर्दछ भन्ने कुरा अघि सारेका छन् । फ्रायडले 'लिविडो' वा 'कामशक्ति' लाई व्यापक रूपमा चर्चा गरेका छन् । उनले मानव जीवनमा यौन नभइ नहुने कुरा हो भनेका छन् । व्यक्तिले प्रेम, स्नेह, प्रीति, चुम्बन, स्पर्श, सम्बोधन, आँखा जुधाउने जस्ता जति पनि क्रियाकलाप गर्दछन ती सबै यौन इच्छाबाट प्रेरित भएर गर्दछन् । यस्ता कुनै न कुनै क्रियाले व्यक्तिलाई सुख दिने गर्दछ । त्यसकारण उनले रागात्मक आकर्षण र व्यक्तिका इच्छाहरू र वासनाहरूलाई नै प्रमुख स्थान दिएका छन् । उनले

आऒनो मनोलैङ्गिक उत्पत्तिको सिद्धान्तमा जीवनको प्रथम पाँच वर्षहरूलाई व्यक्तिको व्यक्तित्व विकासको महत्वपूर्ण अवस्था मानेको देखिन्छ र शैशवकालीन लैङ्गिकता वा कामुकतालाई व्यक्तिको व्यक्तित्वको केन्द्रीय एवम् मूल संरचनाका स्वरूपको निर्धारणकर्ता मानेको देखिन्छ । फ्रायडका अनुसार मनोलैङ्गिक विकासका विभिन्न प्रमुख पाँच अवस्थाहरू छन् ।

१ मौखिक अवस्था

(क) मुखले चुस्ने अवस्था

(ख) मुखले रोक्ने अवस्था

२ गुदा अवस्था

(क) गुदा निष्कासन अवस्था

(ख) गुदा अवधारण अवस्था

३ लैङ्गिक (लिङ्ग प्रधान) अवस्था

४ सुप्तावस्था

५ जननेन्द्रिय अवस्था

(भण्डारी, २०५६ : १३६)

(१) मौखिक अवस्था

फ्रायडका अनुसार मौखिक अवस्था मनोलैङ्गिक विकासको प्रथम अवस्था हो । यो जन्मेदेखि १८ महिनासम्म रहने गर्दछ । यसको पनि मुखले चुस्ने अवस्था जन्मेदेखि ८ महिनासम्म र मुखले टोक्ने अवस्था ८ महिनादेखि अठार महिनासम्म गरी दुई अवस्था रहने गर्दछन । यस अवधिमा बालकले मुखले चुसेर वा टोकेर यौन सन्तुष्टि वा सुख प्राप्त लिने गर्दछ । यस अवस्थामा शिशुका सम्पूर्ण शरीर संवेदनशील हुने गर्दछ । यस अवस्थामा

मनोलैङ्गिक आनन्द जननेन्द्रियबाट नभएर शरीरको स्पर्शसँग हुने गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १७१) ।

(२) गुदा निष्कासन अवस्था

मनोलैङ्गिक विकासको दोस्रो स्तर गुदा अवस्था हो । फ्रायडका अनुसार बालकले यस अवस्थामा मुखबाट होइनकी गुदाको प्रक्रियाद्वारा कामुक आनन्द प्राप्त गर्दछ । यो अवस्था ८ महिनादेखि ४ वर्षसम्म रहने गर्दछ । यसलाई पनि गुदा निष्कासन अवस्था र गुदा अवधारणा अवस्था गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । बालकलाई घरमा मलमूत्र त्याग्न र सरसफाइ गर्न सिकाइन्छ । सोही अनुसार मल मूत्र त्याग गर्दा आनन्द प्रदान गर्दछ । कतिपय अवस्थामा उसले महत्त्वपूर्ण ठान्दै रोकेर राख्न चाहान्छ । त्यसमा पनि उसलाई कामुक आनन्द प्राप्त हुन्छ । यसरी बालकले मल मूत्र रोकेर सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने स्वपीडनको प्रवृत्ति पनि हो ।

गुदा अवधारणा अवस्था करिब १ वर्ष देखि चार वर्षसम्मको अवस्था मानिन्छ । यस अवस्थामा बालकहरूले आफ्नो मल मूत्र रोक्न चाहान्छन् र यसैमा आनन्द लिन्छन् । गुदा निष्कासन अवस्थामा मातृरति ग्रन्थि निरन्तर हुने गर्दछ । शिशुलाई लैङ्गिकताको बोध हुन्छ र बच्चाबच्ची दुवै बाबुप्रति सचेत हुन्छन् । त्यसै गरी सामाजिक यथार्थता र शक्तिको अनुभव, अवरोध नियन्त्रणको विकास अहम्को विकास र पराहम्को आरम्भ हुने गर्दछ (घर्ती, २०६७ : २३) ।

(३) लैङ्गिक अवस्था

यो लैङ्गिक अवस्थालाई करिब ३ वर्षदेखि ७ वर्षसम्मको अवधिलाई मान्ने गरिन्छ । शिशुले गुदा अवस्थामा सामाजिक बञ्चितिको कारण मानसिक कुण्ठा भोग्न थालेको हुन्छ । उसले मानसिक तनाव हटाउनको लागि आफ्नो यौन अङ्ग वा जननेन्द्रियहरूको स्पर्शबाट कामसुख प्राप्त गर्दछ । बच्चालाई यस अवस्थामा आफ्नो गुप्ताङ्ग छोपेर पार्ने अवस्था आइसकेको हुन्छ । यस अवस्थामा बालबालिका नाङ्गै प्रायः हुने हुँदा लिङ्गको भेद बुझ्ने भइसकेका हुन्छन् । बाबुआमाले नाङ्गै सम्भोग गरेको पनि देखेको हुनाले बालबालिकाहरूले आफ्नो गुप्ताङ्गको स्पर्श र घर्षण र प्रदर्शनद्वारा नै यौन आनन्द वा सुख प्राप्त गर्दछन् । यस

अवस्थामा बालबालिका मिलेर हस्तमैथुन गर्दछन् । बालकहरू आफ्नी आमासँग बढी आकर्षित हुन्छन् । उनीहरू बाहिरी पात्रको खोजीमा समेत लाग्दछन् । फ्रायडका अनुसार मातृविरोधी संवेगहरूको दमनद्वारा नै बालकमा इडिपस मनोग्रन्थिको विकास हुन्छ । यस प्रकारले यो मनोग्रन्थिको उत्पत्ति शैशवकालिन मनोकामुक विकासको मौखिक अवस्थाबाट प्रारम्भ हुन जान्छ । बालकमा मातृ प्रेम मनोग्रन्थिको अभैँ धेरै गहिरो र दृढ बन्न पुग्दछ (भण्डारी, २०५६ : १४८) ।

(४) सुप्तावस्था

बालबालिकाहरूमा यो अवस्था ५ देखि १२ वर्ष सम्म रहने गर्दछ । यस अवस्थामा बच्चाहरू विद्यालय जाने भएकाले शिक्षाको साथै सामाजिक नैतिक मर्यादाको कुरा सिक्न थाल्दछन् । फ्रायडका अनुसार यो अवस्थामा बालकको लिविडो शक्ति शिक्षा तर्फ लाग्दछ र असल कुरा सिक्नमा रूचि राख्दछ । यस अवस्थामा शैशवकालीन कामुकता शान्त एवम् गुप्त रहन्छ, तर समाप्त भने हुँदैन । यस अवस्थामा बच्चाहरू स्वतन्त्र भई केही सिक्न चाहान्छन् । यस कालमा बालक बालिकासँग बालिका बालकसँग लाग्दछन् । यस कालमा यौन इच्छा अचेतनमा नै दमित रहने गर्दछ । यस कालमा पराहम्को पूर्ण विकास हुने हुनाले इदम्को पूर्ण दमन हुने गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १७६) ।

(५) जननेन्द्रिय अवस्था

यो अवस्था १२ वर्षको उमेर देखि २० वर्षको उमेरसम्मको अवस्था हो । यस अवस्थामा यौन अङ्गको पूर्ण रूपमा विकास हुने भएकाले विपरित लिङ्गसँग बढी आकर्षित हुने गर्दछन् । यस अवस्थालाई किशोरावस्था पनि भनिन्छ । यस अवस्थामा समलैङ्गिकता समाप्त हुने भएकाले केटाकेटीहरू हस्तमैथुन गर्ने, प्रेम प्रणयमा बाँधिएर चुम्बन, स्पर्श गर्ने गर्दछन् । नारीलाई नारीत्वको ज्ञान र पुरुषलाई पुरुषत्वको ज्ञान भइसक्ने भएकाले केटीहरूले आफ्नो यौनाङ्ग खेलाएर वास्तविक जीवनको आनन्द लिने गर्दछन् । यस अवस्थामा व्यक्ति भित्र ज्यादै

काम इच्छा रहने भएकाले सामाजिक मर्यादा अनुसार विवाह गरेर गृहस्थ जीवन समेत बिताउन थाल्दछन् (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : १७६) ।

२.२.५ मनोरचनाको सिद्धान्त

फ्रायडका अनुसार मानिसको जीवन सङ्घर्षले बनेको हुन्छ । सङ्घर्षको कारणले नै व्यक्तित्वको विकास हुने गर्दछ । सङ्घर्ष विना अहम् तथा पराहम्को विकास हुँदैन । वास्तविकता र आदर्शको ज्ञान हुँदैन । मान्छे पशुवत हुन्छ । दुई वा दुई भन्दा धेरै विरोधी इच्छाको भगडाले तृप्तिमा बाधा उत्पन्न भएर जुन तानातानी मनमा उठ्छ त्यसैलाई सङ्घर्ष भनिन्छ । विरोधी वृत्तिले एक अर्कालाई तृप्त हुन नदिइ उत्पन्न हुने स्थिति नै सङ्घर्ष हो । यस किसिमको सङ्घर्षबाट बच्ने उपाएको नाम मनोरचना हो (गौतम, २०५९ : ८३) ।

मानिसको चेतन र अचेतनको बिचमा जब अन्तर्द्वन्द्व हुन्छ । त्यस्ता कुण्ठा र द्वन्द्वले उसमा चिन्ता पैदा गराइ दिन्छ । त्यस्ता निराशा र कुण्ठा जब सजिलै हल गर्न सक्दैन भने उसले अप्रत्यक्ष रूपमा सुरक्षात्मक ढङ्ग अपनाउन पुग्दछ । त्यसैलाई मनोरचना भनिन्छ । ब्राउनका अनुसार मनोरचना विविध प्रकारका अचेतन तथा चेतन प्रक्रियाहरू हुन । जसद्वारा आन्तरिक सङ्घर्षहरूको निराकरण र न्यूनिकरण गर्न सकिन्छ । मनोरचनाले इदम् र पराहम्बीच उत्पन्न मानसिक सङ्घर्ष हटाउन अहम्लाई सहयोग गर्दछ । मनोरचनाले अहम्, पराहम् र इदमकाबीच हुने चेतन वा अचेतन स्तरको सङ्घर्षलाई विभिन्न तरिकाबाट सुरक्षात्मक कार्यबाट निराकरण गर्दछ । मानसिक रूपमा हुने कुण्ठा र निराशालाई हटाउन यसको भूमिका रहने गर्दछ । सेमन्डका अनुसार मनोरचनाहरूले चिन्ताबाट व्यक्तिको रक्षा मात्र नगरी यसले चिन्ता उत्पन्न गर्ने आवेगहरूको दिशा समेत बदलिदिने विधिहरूका तर्फ पनि सङ्केत गर्दछ । जब व्यक्तिले आफूले मन पराएकी प्रेमिकासँग विवाह गर्न पाउँदैन तब उसले साहित्य तथा गीत, गजल, कविता रचना गर्न थाल्दछ । जसलाई समाजले आदरका साथ स्वीकार्दछ । यस्तो अन्तर्द्वन्द्व कुण्ठा र चिन्तालाई हटाउने वा कम गर्ने यो मनोरचनालाई उदात्तीकरण भनिन्छ (भण्डारी, २०५६ : ८३) । यो सभ्यता, कला, विज्ञानको उपलब्धि पनि यसको उपज हो । मनोरचनालाई पनि मुख्य र गौण गरी दुई भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ । मुख्य मनोरचनाले चाहिँ मानिसको मानसिक तनाव र सङ्घर्षलाई टाढा भगाइदिन्छ वा कम गरिदिन्छ भने गौण

मनोरचनाले मुख्य रचनालाई सहयोग पुर्याउने काम गर्दछ । मानवको मनले हीनता क्रोध, निराशा तथा अन्तर्द्वन्द्व वा मानसिक असन्तुलन तथा कष्टकर अनुभूतिबाट बाँच्नका लागि केही सुरक्षात्मक प्रक्रियाको शरण लिन पुग्दछ ।

मुख्य गरेर मनोरचना अन्तर्गत दमन, प्रतिगमन, युक्तिकरण, प्रतिक्रिया निर्माण, उदात्तीकरण, रूपान्तरण, शमन, अन्तर्बाधा, पर्दछन् भने गौण मनोरचना अन्तर्गत आत्मीकरण, प्रक्षेपण, अन्तर्क्षेपण, रूपान्तरण, विस्थापन, क्षतिपूर्ति एवं अतिपूर्ति, प्रत्याहार, कल्पनातरङ्ग, नकरात्मकता र वास्तविक भन्दा टाढा आदि -सिंह तथा तिवारी। १९८२ : ८३) ।

प्रतिक्रिया निर्माण ब्राउनका अनुसार अचेतन मनको ठीक विपरित व्यवहारको विकास हो । मानिसले अचेतन मनमा अवस्थित कामुकताको भावनालाई लुकाउनको लागि चेतनमा त्यसलाई घृणा पैदा गराउँदछ । भ्रष्ट नेताले भ्रष्टचारको विरोधमा भाषण दिन थाल्दछ । यसरी प्रतिक्रिया निर्माणलाई चिनाउन सकिन्छ ।

युक्तिकरणले मानिसलाई तार्किक बनाउँदछ । मानवले आफूले गरेका क्रियाकलाप आफूले चाहेरै गरेको भन्ने तर्क खोज्नु युक्तिकरण हो । यसले मानिसको कमजोरी छिपाइदिन्छ भने निराशाबाट उत्पन्न तनाव हटाइदिन्छ । जस्तै यदि कुनै उत्सवका निमित्त नदिएको खबर उसले कसैले सोधेको खण्डमा भनि दिन्छकी म भीडभाड रूचाउँदिन अनि सहभागी भइँन । हिरोइन केटी नपाएको खण्डमा राम्री र शिक्षित केटी चरित्रहिन हुन्छन भनी मनलाई शान्त पार्नु जस्ता भाव यसमा पर्दछन् (भण्डारी, २०५६ : ८९) ।

विस्थापन चिन्ताबाट मुक्ति पाउने एक माध्यम हो । यसमा व्यक्तिले आफ्नो अचेतन इच्छालाई वास्तविक वस्तु वा व्यक्तिबाट हटाएर कुनै अर्को वस्तुसँग सम्बन्धित बनाइदिन्छ । समाजको कारण घृणा गरेको वस्तुलाई स्वीकार गर्नु र प्रेम गरेको वस्तुलाई घृणा गर्नु पर्ने अवस्थाले व्यक्तिमा मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ । यस्तो अवस्थामा अर्को वस्तुमा संवेग स्थापित गरेर तनाव मुक्त हुन सकिन्छ । जस्तो छोरीको रिस बुहारीमाथि पोख्नु आदि (सिन्हा तथा मिश्र, १९९२ : १४३) ।

‘स्थानान्तरण’ व्यक्तिको मानसिक तनावलाई हटाउन यसको प्रयोग गरिन्छ । ब्राउनका अनुसार स्थानान्तरण एक मानसिक प्रक्रिया हो । यसको अर्थ स्थान वा ठाउँ परिवर्तन भने हुन्छ । जुन व्यक्तिप्रति प्रेम वा काम भावना रहेको हुन्छ त्यसबाट हटेर अर्को व्यक्ति वा वस्तुमा सर्न वा प्रेम गर्न थाल्नु चाहिँ स्थानान्तरण हो । जस्तो एक व्यक्तिले आफ्नी प्रेमिकाको प्रेममा असफल भएपछि कुरुर वा अर्को वस्तुलाई प्रेम गर्न थाल्नु नै स्थानान्तरण हो ।

अन्तःक्षेपण, अन्तः क्षेपणको क्रिया प्रक्षेपण क्रियाको विपरित हुन्छ । अन्तःक्षेपणको क्रिया प्रक्षेपणमा अरूलाई हामी आफ्नो व्यक्तित्वको अङ्ग मान्दछौं । त्यसैले बाबु आमाले छोरा छोरीले गरेको प्रगति पनि आफ्नै ठान्दछन् । अरूको गुण तथा विशेषतालाई पनि आफ्नै ठानिन्छ (भण्डारी, २०५६ : ९२) ।

फ्रायडका अनुसार प्रक्षेपण एक प्रकारको रक्षा युक्ति हो । आफ्नो कमजोरी वा गलतिलाई अरूमा आरोपित गर्ने काम यसको माध्यमबाट गरिन्छ । उनका अनुसार यसको सम्बन्ध सपना र भ्रमहरूसँग हुने गर्दछ । यस प्रक्रियामा व्यक्तिले आफ्ना अनैतिक समाजबाट बर्जित र घृणित विचारलाई अरूमाथि आरोपित गरेर तनावबाट मुक्त हुन खोज्दछ । जस्तो चोरले अरूलाई पनि चोर नै देख्नु आदि (सिन्हा तथा मिश्र, १९९२ : १४०) ।

‘आत्मीकरण’ यसलाई तादात्म्यता पनि भनिन्छ । यस प्रक्रियाद्वारा व्यक्तिले आफूमा कुनै व्यक्तिको व्यक्तित्व देख्दछ र आफ्नो आत्मालाई कुनै अर्को व्यक्तिको आत्मासँग जोड्ने कोशिस गर्दछ । ब्राउनका अनुसार आत्मीकरण यस्तो मनोरचना हो जसबाट व्यक्तिले आफ्नो प्रयत्न गर्दछ । अर्थात् अर्काको असल व्यक्तित्व आफ्नै ठान्दछ । व्यक्तिले आफ्नो आत्मासमान कायम राख्नको लागि आफ्नो विचार एवं क्रियाकलापलाई अरूको अनुरूप बनाउने प्रयत्न गर्दछ (सिन्हा तथा तिवारी, १९८२ : १९७) । जस्तो छोराले बाबु जस्तो र छोरीले आमा जस्तो बन्न खोज्नु आदि ।

२.२.६ दैनिक जीवनका गल्तीहरूको सिद्धान्त

प्रायः जसो सबै मान्छे जीवनमा गल्ती गरिरहन्छन् । कतिपय गल्तीहरूको ज्ञान हुन्छ र त्यसलाई सुधारार्ने प्रयत्न पनि हुन्छ । यस्ता सानातिना भूललाई सामान्य मानेर बिसिइन्छ, पनि । तर गल्तीहरू मामुली भए पनि ती अकारण र निरर्थक भने हुँदैनन् । फ्रायडले दैनिक जीवनमा हुने यस्ता गल्तीहरूको विवेचना गरेका छन् । फ्रायडले भूलहरूलाई मामुली वा सामान्य ठान्न नहुने कुरा पनि गरेका छन् । यसले मानव जीवनमा समस्या पनि ल्याउन सक्छ । उनले यस्ता दैनिक जीवनका विकृतिहरूमा नामहरू बिसनु, बोलाइ, लेखाइ र छपाइको त्रुटि, वस्तुहरू गलत ठाउँमा राख्ने जस्ता कुरा सामान्य नभएर सार्थक हुने गर्दछन् । हामीसँग परिचित व्यक्ति पनि अपरिचित जस्तो लाग्ने र अपरिचित व्यक्ति परिचित जस्तो लाग्नु चाहिँ वस्तु तथा व्यक्तिलाई देख्न नचाहेको कारणले हुन्छ । मान्छेले धेरै काम गर्न खोज्दा खोज्दै पनि भुल्ने गर्दछ । यस्तो कार्य भने विरोधी प्रेरणाहरूको सङ्घर्षकै कारणले हुने गर्दछ । वस्तुहरू गलत ठाउँमा राख्ने तथा बिसर्ने दैनिक जीवनको मनोविकृति नै हो । कसैले आफ्नो सामान भुल्दछ तथा हराउँदछ । हराउने तथा भुल्ने सबै इच्छाकै कारणबाट भएको हुनाले सबै भूलका कारण भनेका अचेतन नै हो । व्यक्तिले आफ्नो अचेतन मनका इच्छाहरूलाई साङ्केतिक रूपमा केही न केही क्रियाद्वारा अभिव्यक्त गरिरहेका हुन्छन् (भण्डारी, २०५६ : ११४) ।

फ्रायडका अनुसार प्रतिकात्मक क्रियाद्वारा व्यक्तिले अचेतन मनमा दमित इच्छाहरू प्रकट गर्दछ । यस्ता क्रियाहरूमा साँचोको गुच्छा घुमाउनु, खुट्टा हल्लाउनु, औँलाहरू नाकमा हालिरहनु, औँला र नङ टोक्नु, औँठी औँलामा पसाल्नु र निकाल्नु, टाँक लगाउनु र खोल्नु, बारम्बार जुँगालाई बटार्नु, खुट्टाको बुढी औँलाले माटो कोट्याउनु आदि हाम्रो जीवनका दैनिक भूलहरू हुन् । यस्ता भूलहरू हामी सचेत भएर गर्दैनौं । उनले कुनै विवाहित पुरुष वा स्त्रीले पति वा पत्नीद्वारा दिएको औँठीलाई औँलामा बारम्बार पसाल्ने र निकाल्ने गर्दछ भने तिनीहरू एक अर्कामा सन्तुष्ट छैनन् टाढा हुन खोजिरहेका छन् भन्ने कुरा साङ्केतिक रूपमा बुझ्न सकिन्छ भनेका छन् (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २२६) । व्यक्तिको अचेतनमा दमित भएर रहेको इच्छाको पूर्ति कुनै न कुनै माध्यमबाट हुने गर्दछ । यसको लागि दैनिक जीवनमा साना

साना भूल व्यक्तिले गर्न पुग्दछ । व्यक्ति वा स्थानका नाम बिसने, बोलाइ सम्बन्धी त्रुटिहरू मनोविकृतिकै कारणले हुने गर्दछ भन्ने दृष्टिकोण फ्रायडको रहेको छ ।

२.२.७ मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त

फ्रायडले मनोविश्लेषणवादी व्यक्तित्वको सिद्धान्त वा मूल प्रवृत्तिलाई आधार मानेका छन् । विपरीत द्विध्रुवीय प्रवृत्तिहरूको एक आपसमा सङ्घर्ष चलिरहन्छ । मानिसको जीवन सरल र जटिल जस्तो भए तापनि कुनै न कुनै प्रकारको द्वन्द्व चलिरहन्छ । अन्तर्द्वन्द्वकै कारणले गर्दा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो इच्छा र आवश्यकता, लक्ष्य वा विकल्पहरूमध्ये कुनै एउटाको छनोटमा समस्या पैदा गराइदिन्छ । एउटाको विकल्पमा अर्को छान्नु पर्ने बाध्यता हुन सक्छ तर अर्को वस्तु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ भने यस्तो अवस्थामा व्यक्ति अन्तर्द्वन्द्वको शिकार बन्न पुग्दछ । यस्तो अवस्थामा मानिसका आवेगहरू एकै समयमा एकैसाथ पारस्परिक रूपमा सङ्घर्षरत देखिन्छन् (भण्डारी, २६४५ : १५) ।

मानसिक सङ्घर्षको स्थिति त्यति बेला उत्पन्न हुन्छ जुन बेला दुई वा दुई भन्दा बढी परस्पर विरोधी इच्छाहरू उपस्थित हुन्छन् र ती एकै साथ पूर्ति हुन सक्तैनन । सामान्य व्यक्ति यस्तो परिस्थितिमा आफ्नो तार्किक शक्तिद्वारा कुनै एकलाई चुन्दछ र परिस्थितिसँग समायोजन गर्दछ । असामान्य व्यक्तिलाई निर्णय गर्न कठिन पर्दछ र समायोजनाको समस्या पर्दछ । व्यक्तिको व्यक्तित्व विकासमा अन्तर्द्वन्द्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । फ्रायडका अनुसार जीवनको निर्माण सङ्घर्षमय परिस्थितिहरूको शृङ्खलाहरू हुन्छ । यस्ता प्रकारका मानसिक सङ्घर्षहरू चेतन र अचेतन दुवै स्तरमा हुन सक्छन (घर्ती, २०६७:२५) ।

फ्रायडका अनुसार जीवनको वृद्धि र विकासमा मानसिक सङ्घर्ष परिस्थितिको बीचबाट नै हुने गर्दछ । व्यक्तिमा मानसिक सङ्घर्ष चेतन र अचेतन दुवै स्तरमा हुने गर्दछ । दुई वा दुई भन्दा बढी इच्छा र आकाङ्क्षाहरू जब एकै साथ आइदिन्छन । त्यसपछि मान्छेलाई उपयुक्त छनोट गर्न कठिन हुने गर्दछ । यि एकै साथ पूरा हुन पनि सम्भव हुँदैनन् । सचेत व्यक्तिले आफ्नो बुद्धि र तर्कबाट छनोट गर्दछ तर असामान्य व्यक्तिले निर्णय गर्न सक्दैन । त्यसपछि व्यक्तिमा मानसिक सङ्घर्षको स्थितिको जन्म हुन्छ (ब्राउन, १९४० : १६२) । मानसिक

अन्तर्द्वन्द्वको अवस्था सधैं कष्टकर हुने गर्दछ । विरोधी मूल प्रवृत्तिहरूका बीच इदम्, अहम् र पराहम्का बीच वातावरणको वास्तविकता, सामाजिक नैतिकता र इदम्का इच्छाहरूका सङ्घर्ष चलिरहन्छ । मानसिक सङ्घर्षको प्रकृति पनि फरक फरक हुने गर्दछ । कुनै दुई ओटी राम्री केटी मध्ये विवाह गर्ने इच्छुक युवकले एउटालाई मात्र रोज्नु पर्ने स्थिति आएमा एउटा रोज्नु पुग्दछ । त्यसैगरी कुनै व्यक्ति खेल खेल्न चाहान्छ तर चोटपटक लाग्ने डरले खेल्दैन । कहिले काही व्यक्तिमा यस्तो अवस्था पनि आइदिन्छ कि इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि दुई मध्ये एक विकल्प छान्ने पर्ने हुन्छ । जस्तो की दुवै विषयमा कमजोर विद्यार्थीले एक विषय अनिवार्य रूपमा छान्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ । यस्ता मानसिक सङ्घर्षको प्रकृतिलाई क्रमशः परिहार सङ्घर्ष भनिन्छ (सिन्हा तथा मिश्र, १९९२ : १२३) ।

फ्रायडले जीवनलाई अन्तर्द्वन्द्वको एउटा लामो शृङ्खला मानेका छन् । अन्तर्द्वन्द्वको सामान्य लक्षणहरू भनेका दुश्चिन्ता, संवेगात्मक तनाव आदि हुन् । उनले सक्रियता, निष्क्रियता, दुख, सुख, प्रेम, घृणा जस्ता बीचमा अन्तर्द्वन्द्व रहने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार व्यक्तिको व्यक्तित्वको वृद्धि विकास र निर्माण जब सम्म उसले सहज ढङ्गबाट अन्तर्द्वन्द्वलाई समाधान गरि किराना लगाउदैन तब सम्म हुन सक्दैन भन्ने रहेको छ ।

२.२.८ सपना सिद्धान्त

फ्रायडको अन्य मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तको खोज मध्ये सपना सिद्धान्त पनि एक महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । आदिम कालदेखि नै सपनाको अर्थ लगाउने भए तापनि फ्रायडले सपनालाई मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित गराएर व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् । सपना बेकार, निरर्थक हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण समाजमा परम्परागत रूपमा देखिए तापनि फ्रायडले आधुनिक मनोविज्ञान अनुसार सपना अर्थपूर्ण हुन्छ भनेका छन् । सपना सबै व्यक्तिले देख्ने गर्दछ । त्यसैले गर्दा असामान्य मनोविज्ञानमा यसको विशेष महत्त्व रहेको छ । सपना सुखद, दुखद र मिश्रित हुने गर्दछ । निन्द्रावस्थामा पनि हाम्रो मानसिक प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । सपना पनि त्यही प्रक्रियाबाट उत्पन्न विशेष अवस्था हो । स्वप्न मानिसको निन्द्रावस्थाको एक विशेष प्रक्रिया हो । यसको अनुभव प्रत्येक व्यक्तिमा हुने गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २१०) ।

फ्रायडका अनुसार स्वप्न भनेको व्यक्तिको अचेतनमा दमित इच्छा हो । सपनाको माध्यमबाट नै दमित इच्छाहरूको पूर्ति हुने गर्दछ । उनका अनुसार सपनाको सार्थकता र उपयोगिता विद्यमान छ किनभने स्वप्न निन्द्रावस्थाको एक मानसिक प्रक्रिया हो । जसद्वारा अचेतनमा दमित अतृप्त कामवासना वा इच्छाको अभिव्यक्ति एवं सन्तुष्टि एक छद्मको रूपमा पूरा हुने गर्दछ । दमित इच्छाहरू छद्म रूपमा प्रकट हुने हुनाले ती प्रतिकात्मक हुन्छन् । फ्रायडले मानसिक सङ्घर्ष र दमनसँग सम्बद्ध गरेर सपनालाई विश्लेषण गरेका छन् (पाण्डेय, १६६ : २९) । फ्रायडले सपनालाई एउटा मनोविक्षिप्तताको रूपमा लिएका छन् । मनोविक्षिप्तताका सर्व असङ्गति भ्रान्ति र भ्रमहरू हुन्छन् । सपनाको प्रक्रियाद्वारा हामी प्रत्येक रात केही घण्टाको लागि सुत्ने गर्दछौं । त्यस अवस्थामा जीवनका घटनाहरूलाई विर्सन पुग्दछौं र दिवा स्वप्न वा अवास्तविकताको संसारमा पुग्दछौं । उनका अनुसार सपनाको सम्बन्ध मानिसको प्रवृत्तिहरूसँग हुन्छ । ती हुन् सपनाले निन्द्राको रक्षा गर्दछ । सपनाले सुरक्षित ढोकाको रूपमा कार्य गर्दछ । सपान हाम्रो इच्छा पूर्तिकोसाधन हो । सपना अचेतनका तर्फ जाने मार्ग हो (भण्डारी, २०५६ : १२१) । भोक, व्यास, कामुकता, निन्द्राजस्ता कार्य मानिसको दैनिक आवश्यकता हुन् । हामी निदाएर देखिने सपना आकर्षक र आनन्ददायिक हुन्छ । दिनभरिको थकानलाई विर्सिएर हामी मज्जासँग सुतेका हुन्छौं । एउटा भोको व्यक्तिले सपनामा होटेलमा बसेर मज्जासँग मासु भात खाइरहेको हुन्छ । व्यक्तिको अतृप्त इच्छा अचेतनमा भण्डारण भएर रहेका हुन्छन् ।

तिनीहरू बाहिर आउन खोजिरहेको अवस्थामा सपना तिनको माध्यम वा मार्ग बनिदिन्छ । जसबाट व्यक्तिले सुखद् शान्तिको अनुभूति गर्दछ । हामीले जीवन भरमा पूरा गर्न नसकेका इच्छाहरू सपनाले नै पूरा गराइदिएको हुन्छ । यौन क्रिया कहिल्यै नगरेको व्यक्तिलाई स्वप्न दोषको माध्यमबाट यौन चाहना पूरा हुन जान्छ ।

फ्रायडका अनुसार सपनाको विषयवस्तु व्यक्त र अव्यक्त गरी दुई किसिमको हुने गर्दछ । उसले सपनामा देख्ने व्यक्तिको निन्द्राबाट जागेपछि जे देखेको हो त्यसको वर्णन गर्न सक्दछ भने त्यसलाई व्यक्त रूप भनिन्छ र व्यक्त विषयको वर्णनद्वारा अचेतनका इच्छाहरूको ज्ञान हुने र

अर्थ पत्ता लगाउने कार्य चाहि अव्यक्त विषयवस्तु हो (देवेन्द्रकुमार : अनु. १९८६ : ११०) ।
फ्रायडले स्वप्न रचनामा अज्ञात मनका चार सहायक कार्य पद्धति हुने कुरा गरेका छन् ।

(१) संक्षेपीकरण : व्यक्तिको अचेतन मनमा कयौँ इच्छाहरू आफ्नो सन्तुष्टिको लागि सङ्घर्ष गर्दछ । विपनामा त्यस्ता इच्छाहरूको पूर्ति एक साथ हुँदैन । तर सपनाबाट संक्षेपमा समान गुण भएका इच्छाहरू प्रकट हुन्छन् । ती इच्छाहरू सजिलै पूरा हुन्छन् ।

(२) विस्थापन : कुनै व्यक्ति वा वस्तुसँग सम्बन्धित संवेगलाई अर्को व्यक्ति वा वस्तुमा विस्थापित गर्नु नै विस्थापन हो । एक वस्तुको मूल्य अन्य वस्तुतर्फ स्थानान्तरित भएर सपनाको विषय परिवर्तन हुन्छ ।

(३) नाटकीकरण : नाटकमा जस्तै सपनामा पनि लगातार रूपमा एकपछि अर्को घटना आइरहन्छ । यस पद्धतिद्वारा अचेतन मनको इच्छापूर्तिमा ठूलो सहायता गर्दछ । व्यक्तिका अचेतनका इच्छाहरू सपनामा मूर्त रूपमा चित्रित हुन्छन् र यसको इच्छापूर्ति हुन्छ ।

(४) प्रतीकीकरण : हाम्रो सामाजिक नैतिकता, अनादर्श र स्वाभिमान प्रतिकूल भएका इच्छाहरूले प्रत्यक्ष रूपमा तृप्ति पाउन सक्दैनन् । यसले सपनाको रूप परिवर्तन गरिदिन्छ । सपनामा हाम्रा अचेतन मनका इच्छाहरू प्रतीकको रूपमा देखा पर्दछन् । व्यक्तिको अहम् र उच्च अहम्को प्रतिबन्धबाट बचनका लागि प्रतीकीकरणको सहयोग लिने गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २२०) । फ्रायडले विभिन्न स्वप्न प्रतीकहरूलाई वास्तविक जीवनसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् । उनले स्वप्न प्रतीकलाई विभिन्न चिन्हको माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । जस्तै :

प्रतीक अर्थ

१. महापुरुष, ईश्वर, महान, व्यक्ति ऽ बाबु

२. राजा, रानी ऽ आमा बाबु ऽ आमा

३. राजकुमार राजकुमारी ऽ स्वयम् सपना देख्ने व्यक्ति

४. रूख, विरूवा, सर्प, खुट्टा, छाता, बन्दुक, हतियार, टाई, कलम, पेन्सिल, लठ्ठी, खम्बा, छाता, तरबार, खुकुरी, चक्कु, माला, मुसा, माछा, मेसिन, बिरालो, घडिको सुई ऽ पुरुष लिङ्ग
५. मुख, गुफा, जहाज, डुङ्गा, बोतल, सानो बाकस, आलमारी, दराज, कोठा, थाल, भाँडा आदि
ऽ स्त्रीलिङ्ग
६. नाच्नु, हावामा उड्नु, यात्रा गर्नु, पौड्नु, चढ्नु, उत्रिनु, सिंढी, ओरालो, उकालो, भोजन ऽ यौनिक प्रक्रिया वा कामशक्ति
७. मुख ऽ योनीद्वार
८. गाडीमा यात्रा ऽ मृत्यु
९. कपडा ऽ नाङ्गोपन
१०. तीन सङ्ख्या ऽ पुरुष जननेन्द्रिय
११. स्याउ, आँप, आरू, सुन्तला, नास्पति आदि गोला वस्तु ऽ स्तन
१२. नाच्नु, यात्रा गर्नु, उचाइमा चढ्नु, ओर्लनु, घाउ लागेको अनुभव गर्नु, कुल्चनु, हतियारद्वारा घायल बनाउनु ऽ सम्भोग क्रिया
१३. जङ्गली पशु ऽ उत्तेजित अवस्था
१४. मिठाई ऽ कामुक आनन्द
१५. गहना, सुनचाँदी ऽ प्रिय व्यक्ति
१६. कपाल काट्नु, शिर काट्नु वा फोर्नु तालु खुइले हुनु, दाँत भर्नु वा निकाल्नु ऽ बन्ध्याकरण
१७. किटाणुको छुत ऽ गर्भावस्था
१८. साना बच्चाहरूसँग खेल्नु वा पिट्नु, चिमोट्नु ऽ हस्तमैथुन

फ्रायडले दिवास्वप्नको पनि विवेचना गरेका छन् । हामी जुन कुरा सम्भव छैन त्यही कुराको कल्पना गर्दछौं र आनन्द प्राप्त गर्न खोज्छौं) जसलाई दिवास्वप्न भनिन्छ । यसले इच्छाहरूको परिपूर्ति गरिदिन्छ । दिवास्वप्न देख्ने व्यक्ति महत्त्वकांक्षी र कामुक हुने गर्दछ । स्वप्नको साधारण र मनोवैज्ञानिक अर्थमा फरक हुने गर्दछ । मनोवैज्ञानिकहरूका अनुसार मानसिक प्रक्रियाद्वारा व्यक्तिको अचेतनमा दमित भएर रहेका इच्छाहरू वा अतृप्त चाहनाहरूको पूर्ति सपनाको माध्यमबाट हुन्छ । यस कार्यमा फ्रायडको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उनको अनुसार स्वप्न विश्लेषणको सहायताले मानसिक रोगको कारण पत्ता लगाउन सकिन्छ भने यसको सरलताको साथ निवारण पनि गर्न सकिन्छ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २२०) । दिवास्वप्न साच्चिकै इच्छाहरूको पूर्ति हो । सुखी मान्छेले दिवास्वप्न देख्दैन, असन्तुष्ट व्यक्तिले मात्र देख्छ । यसरी फ्रायडको मनोविश्लेषण साहित्यिक प्रसङ्गसँग निकट रूपमा सम्बन्धित छ । उनले चेतन, अवचेतन र अचेतन गरी मनका तीन तह मान्दै दमित अचेतन मनलाई नै कलाको मूल स्रोत ठान्दछन् । उनी अचेतनका स्वप्नविश्लेषणबाट साहित्यकार साहित्य तर्फ आउँदै आफ्ना अवचेतनमा दमित कुण्ठित अनुभूतिको स्वप्निल परिपूर्ति गर्दछ भन्दछन् । उनी काम वृत्ति नै मूल मानवीय प्रवृत्ति भएकाले यही नै कलाको मूल प्रेरक हो भन्दै कलाको मनोविश्लेषणात्मक व्याख्या गर्दछन् (त्रिपाठी, २०६५ : १७६) ।

२.३ कुमारी शोभा उपन्यासमा फ्रायडीय मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रयोग

विजय मल्ल (वि.सं १९८२-२०५६) आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराका मनोवैज्ञानिक धाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । मल्लद्वारा लिखित उपन्यासमध्ये कुमारी शोभा (२०३९) सालमा प्रकाशित उत्कृष्ट मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । उपेन्द्र र शोभाको बीचको प्रेम प्रसङ्गलाई विषयवस्तुका रूपमा अँगालेर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यास मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा केन्द्रित रहेको छ । फ्रायड, एड्लर र युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा आधारित भएर यस

उपन्यासमा रहेको घटना, पात्रको मनोवृत्तिर सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

२.३.१ औपन्यासिक घटनाक्रम

कुमारी शोभा उपन्यासको प्रारम्भ इन्द्रजात्राको दिन कुमारीको रथ तानेको हेर्न जाने कि नजाने भन्ने शोभाको अन्तर्द्वन्द्वको चित्रण बाट भएको छ । शोभा पहिले कुमारी भइसकेकीले पूर्व कुमारीको रूपमा त्यहाँ उसलाई बोलाइन्छ । ऊ बीस बाइस वर्षकी युवती भइसकेकी हुन्छे । तेो, चौध वर्षको उमेरमा रजस्वला भएपछि उसलाई कुमारी पदबाट हटाइन्छ । रथ तानेको हेर्न जाने उसको आग्रहलाई उसले वचन दिएको भए पनि उसलाई त्यहाँ जाने कुनै इच्छा छैन । उसलाई माया, प्रेम, रमाइलो, परिवार समाज सबै बाट घृणा लाग्न थालेको हुन्छ । हरेक मानवीय क्रियाकलापबाट घृणा लाग्दै जानु र आफूलाई स्वतन्त्र रूपमा एक्लो राख्न चाहनु जस्ता अस्वभाविक क्रियाकलाप शोभामा ल्याउने मूल कारण भनेको परम्परागत मान्यता र संस्कृति नै हो । यस उपन्यासको कथानक मनोविश्लेषणमा आधारित छ र त्यो काठमाडौँमा रहेको नेवार जातीको सांस्कृतिक परम्पराले शोभामा ल्याएको मानसिक उतावचढावसँग सम्बन्धित रहेको छ । मानिसले मान्ने धर्म, संस्कृति र परम्पराले पनि मानिसको मानसिकतामा कस्तो प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरालाई यस उपन्यासले देखाएको छ । शोभा जब कुमारी पदबाट बाहिरी दुनियाँमा आउँछे उसको शारीरिक परिवर्तन सँगै यौन चाहना र काम वासना पनि बढ्दै जान्छ । आफ्नो इच्छा र यौन चाहना पूरा गर्ने चाहना अनुरूप पहिलो प्रेम उपेन्द्रसँग बस्न पुग्दछ । उपेन्द्रसँग भेट हुनु र उसलाई मन पराउनु अनैतिक थिएन तर उसको मानसपटलमा समाजको संस्कार र जातीगत संस्कृतिले द्यौमैजुले विवाह गरेमा पहिलो पति मर्छ भन्ने जडवादी मान्यता थुपारि दिएको थियो भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको निम्न उदाहरणबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

“एकचोटी कुमारी देवी भएको द्यौमैजुलाई कसैले विहे गर्न हुन्न । विहे गर्ने पहिलो व्यक्ति चाँडै मर्नेछ । किनभने कुमारीको कुमारीत्व नष्ट गर्ने पहिलो व्यक्तिले आफूलाई त्यसरी बलिदान दिनैपर्छ चाहे कुमारी पदबाट हटेकै किन नहोस्” (मल्ल, २०३९ : १६) । माथिको उद्धरणमा आफूले विवाह गर्ने पहिलो पति मर्छ भन्ने गहिरो छाप शोभाको अचेतनमा परेको छ ।

त्यसकारण यस उपन्यासमा शोभाको जीवनमा जुन किसिमको विश्रुद्धखलापूर्ण घटना घट्नुको प्रमुख कारण भनेको नेवारी समाज र संस्कृतिमा रहेको अन्धविश्वास नै हो । शोभामा शारीरिक मानसिक परिवर्तनसँगै जैविक गुणहरूको पनि विकास र विस्तार हुँदै जान्छ । त्यससँगै उसका आवश्यकता र तृष्णा पनि बढ्दै जान्छन् । शोभाको उपेन्द्रसँग प्रेम बस्नु र उपेन्द्रले पनि उसलाई स्वीकार्नु राम्रो पक्ष हुँदा हुँदै एक पटक कुमारी बनिसकेकी चौमैजु देवी समान हुन्छे र उसले विवाह गर्ने पहिलो पतिको मृत्यु निश्चित छ भन्ने भएपछि उसको जीवनमा विक्षिप्तता र अस्वभाविकता जस्ता लक्षणहरू देखा पर्न थाल्छन् । उपेन्द्रसँग विवाह गरेमा उसको मृत्यु निश्चित छ भन्ने निर्णयमा उ पुगेकी हुन्छे । यस कुराले उसलाई भित्र भित्रै पोल्न थालेको छ । उपेन्द्रको मृत्यु देख्नु भन्दा बरू त्यसबाट पन्छिएर अलग हुन चाहान्छे । एकातिर उसलाई कुमारीलाई विवाह गर्ने व्यक्ति मन पर्छ भन्ने थाहा पाएर उपेन्द्रले आफूलाई छोड्छकी भन्ने त्रास र डर छ भने अर्कातिर उसलाई विहे गर्ने उपेन्द्र मर्छ कि चन्ने डर पनि रहेको छ । विहे गरे पनि, छाडेर गए पनि, जे गरे पनि उपेन्द्र गुन्छ की भन्ने मानसिक अन्तर्द्वन्द्वकोशिकार शोभा भएकी छ । यसरी शोभाको मनमा आशङ्खा, त्रासका कारणले आफूलाई मर्न पाए हुन्थ्यो । भन्दै आफ्नो दैनिक र नियमित कार्यमा पनि ध्यान दिन्न । खाना दिन दिनै रूच्च छोड्छ भने लाउने लुगा पनि उल्टो पाल्टो पारेर लाउन थाल्दछे । कुमारी जात्राले शोभालाई पूर्व कुमारीको स्मरण गराउने भएकाले त्यहाँ जान मन गर्दिन तर त्यहाँ आफू नजाँदा पनि आफूले मानेको भैरव र कुमारीको अनादर हुने भएकाले ऊ निर्णय लिनमा कमजोर देखिन्छे । शोभाले उपेन्द्रलाई सबै कुरा सुनाइ दिएर आफू स्वतन्त्र हुन चाहन्छे तर त्यो पनि सकिदैन । यसरी हरेक शोभाका क्रियाकलापमा स्थिरता र निश्चितता भने देखिदैन ।

यस उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा शोभा, उषा र उपेन्द्रसँग जात्रा हेर्न गएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । तिनै जना शोभाकी फुपू राजमतीको घरमा जम्मा हुन्छन् । शोभाले उपेन्द्रलाई भन्न खोजेको कुरा पनि विसिन्छे । त्यस कुरालाई भन्न उपेन्द्रले आग्रह गरे पनि भोली भन्छु भनेर शोभाले टारिदिन्छे । यहाँबाट उपेन्द्र फर्किसकेपछि शोभाको मोहिनीसँग भेट हुन पुग्दछ । मोहिनीले आफू सानामा भ्यालबाट खस्दा त्यस बेलाकी कुमारी शोभाले केही हुँदैन भनेकाले बाँचेको र अहिले उनकै दर्शनार्थ आएको कुरा सुनाएपछि शोभामा अझ आफू देवी नै होकी भन्ने कुरा भान हुन जान्छ । शोभाले त्यस समयमा कुमारीको रथ देखेपछि आफ्नो

विगतलाई सम्भन्धे । आफ्नी फुपू राजमतीले दिएको खाने कुरालाई पनि अस्वीकार गरि दिन्छे । मोहिनीको कुराले उसको मनमा विश्वास पैदा गराइदिन्छ । जसले गर्दा उपेन्द्रको माया र विछोडको भयले तड्पाइ दिन्छ । त्यसै क्रममा बाबुकाजी ड्राइभर राजमती फुपूको भतिजो लरी लिएर आइपुग्दछ । ऊ खुसीका नसामा शोभाप्रति आकर्षित भएर केही खुवाएर मात्र पढाउने इच्छा गर्दछ । शोभालाई केही खाने चाहना छैन । शोभाको इच्छा विपरित भए पनि बाबुकाजीले शोभालाई जवर्जस्ती खुवाउन खोजेको यस उदाहरणबाट प्रष्ट हुन जान्छ । “यो बाबुकाजीको छाती कत्तिको ठूलो छ : आफ्नो जीउको मासु काटेर लाम्टाका लाम्टा चढाउन सक्छ यो बाबुकाजी” भन्दछ (पृ:३१) । माथिको उद्धरणमा बाबुकाजीले शोभाको लागि आफ्नो जीउ ज्यानै दिन तत्पर भएको देखिन्छ ।

शोभा भने पहिलो पोइ मर्छ भन्ने कुराले रन्थनिइरहन्छे । उसलाई उपाले त्यसरी सोचन थाले बिरामी परिने र मगज सन्कन बेर नलाउने भनेर सम्झाउँछे । शोभाले बरू यही जाति हैन र ? भन्दछे (पृ:३२) । उसको यस भनाइबाट ऊ सोच्दा सोच्दा आजित भई सकेकी हुँदा मगज बिग्रिए सोचन नपर्ने हुनाले त्यसैबाट जाति भनेको देखिन्छ ।

कुमारी रथयात्रा सुरू भएर वर्तमान कुमारीलाई मनमनै दर्शन गरेकी शोभाले आफू कुमारी भई रथयात्रा गरेको घटना सम्झन पुग्दछे र अन्तमा बाबुकाजीले अनैतिक काम गर्न सक्ने सम्भावनादेखि आफ्नै घर फर्किन्छे । यसरी शोभामा शारीरिक परिवर्तनसँगसँगै मानसिक परिवर्तन पनि देखिदै जान्छ । मानिसले आफ्नो दिनचर्या निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्न प्रेमी मैत्री सम्बन्ध, आकर्षण, अनुराग र प्रजनन जस्ता कार्यलाई कायम राख्न सक्नुपर्दछ । यसले प्राणी रक्षा र जाती रक्षालाई जीवन्त बनाई राख्दछ । त्यसैले बच्चा उमरदेखि नै कुमारी भएर बसेकी शोभा जव यौवन अवस्थामा पुग्छे वा तेह्र चौध वर्ष पछि रजस्वला भएपछि त्यहाँबाट उसलाई निकालिन्छ । शोभाको मनमा पनि प्रेम आकर्षणले स्थान जमाउन थाल्दछ । सामान्य आम नारी मनमा जुन किसिमको यौन चाहना र आकर्षण जीवित रहेको हुन्छ । उनको मनमा पनि त्यही छ । फलस्वरूप उनले उपेन्द्रलाई मन पराउनु, उसैसँग घरजम गरेर बस्न खोज्नु र आफ्नो जीवनको साहाराको रूपमा उपेन्द्रलाई रोज्नुले शोभामा पलाएको जीवनरक्षा र आत्मरक्षाबाट प्रेरित भएको छ । सबै कुरा सोच्दा चोच्चै पनि इच्छा र चाहाना दबाएर शोभा

कुमारी नै बस्न चाहेको कुरा शोभाको यस भनाइबाट पुष्टि हुन जान्छ । “बाल्यकाल बितोस, कुमारी देवी भएर नै बितोस त ऊ देवी हैन मानिस हो ; मानिस जो मर्छ, मानिस जो कमजोर छ, मानिस जसका आँखामा आँसु छ ष छातीमा पीडा छ । के कसरी देवी भएर संसार कुनै रहस्यलाई उसले बुझ्न सकिन् ष (पृ. ५५) ” यस उद्धरण अनुसार शोभाले आफूलाई जीउंदी देवी ठान्दछिन् । उनी जीवन बाल्यकाल भैँ मन्दिरमा बितोस भन्ने चाहान्थिन तर जब कुमारी घर छाडेर उनी बाहिरी संसारमा आउन उनका जीवनका लालसा, आकांक्षा आफै बाहिर आउँदछन् । फलस्वरूप उनको जीवन उपेन्द्रसँग जोडिन पुग्दछ । सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा वंशाणुगत परम्पराको कारण पनि यी दुवै बीच प्रेम भएर पनि विवाह हुन सकेको छैन । जसले शोभामा पनि जन्मजात रूपमा रहेको जीवनमूल प्रवृत्ति शसक्त रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ । शोभाले पनि प्रेमद्वारा आफ्नो जीवन रक्षा र आत्म रक्ष गर्न खोजेकी छे, भन्ने कुरा शोभाको उक्त भनाइबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

शोभा जात्राबाट फर्केर आफ्नो घरको कोठामा पुगेपछिको घटनापछिको घटनादेखि तेस्रो परिच्छेद सुरु हुन्छ । कोठामा आइसकेपछि कुमारी यात्राका क्रममा बाबुकाजिले आफूलाई ढोका थुनेर त्यही बस्न जबर्जस्ती गरेको घटना सम्भरहेकी हुन्छे । उसमा विभिन्न किसिमका विलक्षणहरू देखा पर्न थाल्दछन् । जस्तो शरीर शिथिल भए जस्तो र टाउको दुख्ने, जीउ भारी हुने लक्षण देखा पर्दछन् । यसै क्रममा अचानक शोभा मूर्छा पर्न जान्छे र अचेतावस्थामै कुमारी हुँदा गर्ने गरेका क्रियाकलाप गर्न थाल्दछे । ऊ “अजी अजी” भन्दै आफै विउँभिएपछि “अजी लौ पूजा गर्नोस ष अजी ष लौ पूजा गर्नोस मलाई” भन्दछे (पृ. ३०) । बहालको सबैतिर शोभालाई देउता चढेको हल्ला फैलिन्छ र उनलाई भेट्न दर्शन गर्ने मान्छेहरू आउँन थाल्दछन् । सबै भेला भएर कुमारीको पूजा गर्न थाल्दछन् । यसै क्रममा उपेन्द्रलाई पनि त्यहाँ देख्ने वित्तिकै “लौ लौ महाकालीले खड्ग उचालेर हान्न लाग्नु भो : उपेन भाग भनेको ष भाग भनेको यहाँबाट” (पृ:३९) भन्दै शोभा चिच्याउन थाल्दछे । तर उपेन्द्र विज्ञान विषय पढेको शिक्षित भएकाले त्यस विषयमा कुनै विश्वास गर्दैन । उसले डाक्टरको भनाइ अनुसार त्यो देवता आएको नभएर मानसिक रोग हो, जसको कारण अन्धविश्वास र पारिवारिक संस्कार नै

हो भन्ने कुरा गर्दछ । त्यसकारण उसले शोभाको दाजु मोतीरत्नलाई “सब जनालाई त्यहाँबाट जानुहोस भन्न लगाइ, यो केही हैन, एक प्रकारको मानसिक रोग हो । म डाक्टर कहाँ पुगेर आइसकेँ । यसरी यिनलाई घेरेर यस्तो सानो कोठामा धुँवैधुँवा गर्न लाग्यौँ भने त नबढ्ने रोग पनि भन्न बढ्छ । उनलाई त अहिले एकदम शान्त र निश्चिन्तता चाहिएको छ ।” (पृ:४०)

भन्दछन् र डाक्टरको सल्लाह बमोजिम उनलाई निन्द्रा लाग्ने औषधी दिएर सुताउनु पर्छ भन्ने परामर्श दिन्छ । शोभालाई देउता चढेको कुरा सबै गाउँभरी फैलिन्छ । त्यसै क्रममा उनलाई पूजा गर्न आएका आइमाईको प्रसङ्गबाट यस उपन्यासमा चौथो परिच्छेदको सुरूवात भएको छ । त्यस समयमा शोभा डाक्टरकोमा गएकी हुन्छे र भेट हुन पाउँदिन् । उता डाक्टरले शोभालाई हिस्टेरियाको लक्षण भनी छिटो विवाह गर्ने सल्लाह दिन्छ । अर्कोतिर काकी राजमतीलाई भेट्ने निहुँमा शोभासँग कुरा गर्ने उद्देश्यले आएको बाबुकाजी शोभालाई घरमा नभेटेपछि काकीसँगै आफुले शोभालाई मन पराएकाले उनीसँगै विवाह गर्ने अडान व्यक्त गर्दछ । शोभालाई अरू केही नभएर बोक्सी लागेको हो । धामी लगाउनु पर्ने कुरा यहाँ हुन्छ र शोभाकी आमा धनमायालाई पनि अरू केही नभएर देवता लागेको कुरामा विश्वास छ ।

उपन्यासको सहायक पुरूष पात्र बाबुकाजीले पनि शोभालाई मन पराएको कुरा यस भनाइबाट थाहा पाउन सकिन्छ । “हेर्नोस काकी मैले शोभालाई मन पराइ सकें । मैले मन पराएपछि कुनै पहाडले पनि मलाई रोक्न सत्तैन” (पृ. ४४) । बाबुकाजीको यस्तो खालको शोभाप्रति अडान भए पनि शोभाले उसलाई मन पराउदिन् । शोभा त उपेन्द्रलाई आफ्नो मनको कुरा भन्नै पर्छ भनी सोच्दै घर फर्केकी शोभाले अन्ततः उपेन्द्रलाई आफूसँग विवाह गर्ने पहिलो व्यक्ति मर्ने भएकाले आफूलाई विर्सन आग्रह गर्दछे । तर उपेन्द्रले त्यस कुराको पूर्व जानकारी डाक्टरबाट पाइसकेकोले त्यसमा आफ्नो विश्वास नभएको भने पनि शोभा परम्परित वंशाणुगत अन्धविश्वास, धार्मिक मूल्य र मान्यताबाट मुक्त हुन सकिदैन र ऊ द्विविधाग्रस्त भयपूर्ण जीवन जीउन बाध्य भएकी छ । शोभाको मनले सही तरिकाबाट काम गरेको अवस्था देखिदैन । मोतीरत्न विहार बाहिर घुम्न निस्कन्छ । त्यस समयमा उसलाई जसले पनि शोभाको स्वाथ्य बारे सोध्न थाल्दछन् । त्यस कुराले मोतीरत्नलाई दुःख हुन पुग्दछ । त्यसैबाट यस उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदको उठान भएको छ । बाबुकाजी शोभाको घरमा बारम्बार आउन थाल्दछ । राजमती, शोभा, उसको भाई माणिक र उपेन्द्र, आरती अजिमा कहाँ पूजा गर्न गएका हुन्छन् ।

त्यस बेला पनि बाबुकाजीको शोभासँग भेट हुँदैन । उसले शोभाको दाजु मोतीरत्नसँग शोभा आफूलाई दिन धमक्याउँछ र भन्दछ । मातीरत्नले शोभाको इच्छा विपरित केही गर्न नसक्ने कुरा गरिदिन्छ र भन्छ “त्यो त हो, तर मैले मन पराएपछि, तिनले मन पराउँने पर्छ । बाबुकाजी यस्तो कुरामा पछाडि हट्दैन मोतीभाई । लौ विचार गर तिमी भनेर जान्छ” (पृ. ५९) । मोतीरत्नलाई उसको कुरा मन पर्दैन तर पनि केही गर्न सक्दैन ।

पूजा सामान र पिचा लिएर राजमती, माणिक र शोभा हारती, अजिमाको पूजा गर्न गएको प्रसङ्गबाट यस उपन्यासको छैटौँ परिच्छेदको प्रारम्भ हुन्छ । त्यसरी पूजा गर्न जाँदा मणिकलाई शोभाले उपेन्द्रलाई बोलाउँन पठाउँछे । शारीरिक, दुर्बलता, अस्वास्थ्यता र भाउन्न होला जस्तो भएकाले शोभा स्वयम्भुको उकालो सिँठी चढ्न सकिदैन । राजमती र मणिकलाई अजिमाको पूजागर्न पठाइ शोभा र उपेन्द्र एकान्तमा गएर बस्छन् । हिस्टेरीया लागेको केटीलाई यस्तो हुने र त्यो कुनै चण्डी नभएको कुरा उपेन्द्रले गर्दछ । उसले तत्कालै त्यही दिन विहे गर्ने प्रस्ताव पनि राख्दछ । शोभालाई त्यस कुराले छुदैन । त्यसै समयमा राजमती र मणिक फर्केर आएपछि सबै खान बस्छन् । त्यसै समयमा शोभा बेहोस जस्तो भएर यसो भन्न थाल्दछे, “भैरवलाई भाग हाल्नुहोस अजी ✕ भैरवलाई उसको केही दोष छैन । सब मेरो दोष हो । क्यै नगर्नोस क्यै नगर्नोस उसलाई ✕” भन्दै शोभा बेहोस हुन पुग्दछे (पृ. ६८) । यसरी शोभा कहिले विक्षिप्त हुने त कहिले पागल जस्तो भएर असामान्य व्यवहार देखाउन पुग्दछे ।

औषधी उपचार गर्दा पनि केही सीप नलागेपछि शोभालाई धनमाया र राजामीले एक पटक गुभाजुलाई देखाउने सल्लाह भएबाट यस उपन्यासको सातौँ परिच्छेदको सुरुवात भएको छ । जुन कुरा मोतीरत्न र उपेन्द्रलाई थाहा दिँदैनन् । कुराकानीको सन्दर्भमा मिस्रि आइपुग्छे । राजमतीले शोभामा देवता आएको होइन, डाक्टरी औषधी पनि गरेको कुरा बताउँछे । त्यही मौका छोपी मिस्रीले उपेन्द्र र शोभाका बीचको सम्बन्धका कारण शोभामा देवी उत्रेको र उसलाई अनिष्ट हुन गएको भन्दै त्यस्तो उठबस गर्नु राम्रो होइन भनेर भन्दछे । मिस्रीका वचनबाट क्रुद्ध बनेकी शोभाले मिस्रीलाई तत्काल आफ्नो घरबाहिर जान दबाव दिन्छे । फेरि उसकै भनाइलाई सत्य मानेर शोभाको मानसिकतामा रहेको अन्धविश्वास (विहे गरे पहिलो पोइ मर्छ भन्ने विश्वासले अझ प्रगाढ रूप लिन्छ अनि उपेन्द्रलाई आफ्नो घर आउन रोक लगाउनु

होस् भनेर आमालाई आग्रह गर्न पुग्दछे । मिस्रीका क्रुर वचनले आक्रान्त भए पनि तिनकै कुरालाई सत्य ठानेकी शोभाले उपेन्द्रलाई अनिष्ट हुनबाट जोगाउन आफू स्वयम विवाह नै नगरी बौद्ध भिक्षुणी बन्ने अठोट गर्दछे ।

उपेन्द्र कुमारी जात्रामा गरिने क्रियाकलापको सपना देखेर विउँभेपछि, परिच्छेद आठको सुरु हुन्छ । उसले त्यस्तो सपना शोभाले हिस्टेरियामा देखेको कुराहरूले उसको अवचेतन मनलाई प्रभावित गरेकाले त्यसकुराबाट प्रभावित भएको कुरो सोच्दछ । उपेन्द्रले शोभासँग विवाह गर्दा आइपर्ने पारिवारिक विरोध वा व्यवधानको सामना गर्न आफूलाई भित्र भित्रै कटिबद्ध तुल्याउदै लैजान्छ । त्यस विषयमा शोभा सोचन थाल्दछे । उता आमा र फुपूसँग उपेन्द्रलाई आफ्नो घर आउन पुनः रोक लगाउने रोष प्रकट गर्दै त्यही कुरा दाजुलाई समेत भन्न गएको शोभा दाजुको कोठामा रहेको भैरव र कालीको आलिङ्गन मुद्रायुक्त मूर्तिलाई देख्दा अवचेतनमा दमित यौन भावना जागृत हुन पुग्छ । शोभाको मानसिकतामा मनोवैज्ञानिक असर परेको छ । आफूलाई स्थिर बनाएर अगाडि बढाउन सकेकी छैन । मिस्रीको वचन भित्रको निष्ठुरता, निर्दयता क्रुरता अत्यन्त असाहय भए पनि त्यस भित्रको सत्य शोभाका लागि अत्यन्त पीडादायी बन्न पुग्दछ । उपेन्द्र मिस्रीको कठोर वचनले अति विक्षिप्त भएर आफ्नो आवेग थाम्न नसकी कोठाभित्र पसेर भुइमा घोटिएर शोभा रोइरहेको अवस्थाबाट यस उपन्यासको नवौं परिच्छेद सुरु भएको छ । उपेन्द्रलाई उसकी आमा र पछि बाबुले समेत शोभासँग विहे नगर्न भने पनि अन्धविश्वाससँग जुध्नु मेरो धर्म हो भन्दै उपेन्द्र आफ्नो विचारमा अडिक रहन्छ । बाबुकाजीले जाँड खाएर जति सुकै बेला पनि आक्रमण गर्न सक्ने भयले शोभा भन त्रसित हुन्छे । शोभामा समस्यामाथि भन भन समस्या थपिदै जान्छ । दाजु मोतीरत्नले बाबुकाजीसँग जोगिने सल्लाह दिन्छ । बदमास बाबुकाजीबाट जोगिनको लागि शोभा कोठामा आग्लो लाएर वस्न थाल्दछे । र उपेन्द्रले आफूलाई विहे गर्ने निणर्य गरिसकेकाले भन भयभीत भएर त्यो विहेलाई अस्वीकार गरी बाबुकाजीको डर भएको कुरा पनि सुनाउँछे । उपेन्द्रले त्यस्तो अन्धविश्वासमा नपर्न आग्रह गर्दछ तर मान्दिन । उल्टै आफ्नो नाकको प्वालबाट सर्प निस्केको आफू भिक्षुनी बनेको भ्रमपूर्ण कुरा गर्दछे ।

शोभाको मानसिकतामा जव अन्तर्द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ तव उसको चेतन र अचेतनको अवस्थाले काम नगरेको प्रसङ्गबाट यस उपन्यासको दशौँ परिच्छेको सुरू भएको छ । उसले आफ्नो मनभित्र विभिन्न किसिमका भ्रमपूर्ण सपनाहरू देख्दै जान्छे । उसँग समस्याहरू मात्र छन् । समाधानका कुनै उपायहरू छैनन् । उसले आफु कुमारी घरमा रहेको, कुमारी रथ तानेको र त्यहाँ बाबुकाजी मात्र रहेको अरू सबै मान्छे हराएको सपना देख्छे । त्यहाँ हुँदा त्यही बाबुकाजीसँग विहे गरेर उपेन्द्रलाई नचाउने जस्ता कुरा उसका मनमा आउँछन् । बाबुकाजीले उपेन्द्रलाई मोटरले किचेर मारिसके भनेको जस्ता अनेकौ मनोभावीपूर्ण दिवास्वप्न देख्न पुग्दछे । तर यथार्थ रूपमा बाहिर निस्कदा आमा, फुपू भाइहरूलाई देखेपछि आफूलाई समाल्न पुग्दछे । शोभाले राजमती फुपूको हात समात्दै उसलाई बोलाउ भन्छे । माणिक उपेन्द्रलाई बोलाउन जान्छे तर बाबुकाजी त्यही आइपुग्दछ । उसले शोभासँगै विवाह गर्ने प्रस्ताव राख्दछ । आफूसँग विहे नगरी उपेन्द्रसँग विहे गरेमा जे पनि गरिदिने धम्की दिन्छ । तर शोभाले उसको वैवाहिक प्रस्तावलाई मिठो वचन गरी आफू जीवनभर कुमारी नै बसिरहने भन्दै अस्वीकार गरिदिन्छे । आफूसँग विहे नगरी उपेन्द्रसँग विहे गरे जे पनि हुन सक्ने धम्कीले शोभामा नराम्रो चोट पर्न जान्छ । ऊ निराश बन्न पुग्दछे । उपेन्द्र शोभासँग विहे गरेरै छाड्ने अठोटका साथ जडिगाएर बाहिर निस्केपछि उपेन्द्रकी आमा शारदा विक्षुप्त बन्न पुग्दछन् । यसै घटनाबाट यस उपन्यासको एघारौँ परिच्छेद सुरू भएको छ । एक पटक कुमारी द्यौमैजुसँग विहे गर्ने पहिलो पतिको अवश्य मृत्यु हुने कुरामा पूर्ण विश्वास गरेकी शारदा आफ्नो छोरालाई कसरी बचाउने भन्ने कुरामा लागि पर्छे । शारदाको मनमा उपेन्द्र शोभाकी आमा र फुपूलाई भनेर त्यहाँ जान रोक्ने कोशिस गर्ने विचार गर्छे । उपेन्द्रकी बहिनी रमा भने त्यस्ती राम्री भाउजु पाउने आशामा दड्ग छे । उता शोभा भने बाबुकाजीले उपेन्द्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने सुरमा जे पनि गर्न सक्ने कुरामा चिन्तित छे । यसरी उपेन्द्र र शोभाको विवाह हुन नदिने विचारले शोभाको घरमा पुगेकी उपेन्द्रकी आमा शारदा र शोभाको मधुर वचन, विनम्र स्वभाव र अत्यन्तै आकर्षित रूप छविबाट प्रभावित भई विवाह गर्ने स्वीकृति दिई घर फर्कन पुग्दछिन् । शोभालाई उपेन्द्रसँग विवाह गर्ने अनुमति दिँदै यसो भन्छिन । “यो मनुष्य चोलाको थाहा नपाइँदो रहस्य नै यही हो । देवी क्रोधित भएर आफैमाथि पनि खनिन सक्छिन्” (पृ. १३९) । यसमा शोभाले देवीको रूप धारण गरेर आफैमाथि आक्रमण गर्न सक्ने शङ्का गरे तापनि उनको स्वभावबाट परिवर्तन भइ

उनीप्रति सकारात्मक सोच उपेन्द्रकी आमा र रमाले राखेका छन् । उपेन्द्रलाई सबैको सामू मर्न बचाउनु होस, उसलाई रोक्नुहोस बरू अरूसँगै बिहे गरिदिनु होस । मैले छाडेको भान पर्न गएमा जे पनि गर्न सक्छ भन्ने कुरा गर्छिन् । शोभाको यस कुराले शारदाको मन परिवर्तन गरिदिन्छ र रमाले पनि शोभालाई भाउजु भनेर सम्बोधन गर्न पुग्दछे ।

“छोराको जति बढी माया छ, त्यत्तिकै उसको सुखको पनि मलाई ख्याल छ । उसले जे चाहान्छ त्यही गर्न सक्छ । उसलाई रोकेर भन् उसको जिन्दगी बर्बाद गर्न म सक्तिन । म आमा हुँ उसकी । तिमीले भने जस्तै मलाई अत्यन्त माया लाग्छ । तर उसले आत्महत्या गरिदियो भने, के म उसलाई गुमाउन सक्छु ? म सक्तिन । बरू तिमीसित बिहे गरौस्, उसको इच्छालाई म कुल्चन सक्तिन । म यही भन्न आएकी तिमीसँग । चित्त बुभ्यौं ?” (पृ.१४७) । माथिको उद्धरण अनुसार द्यौमैजुसँग छोराको विवाह हुन नदिन आएकी उपेन्द्रकी आमा शारदा अन्त्यमा शोभाको व्यवहारबाट प्रभावित भएर बिहेको कुरो टुङ्गो लगाएर फर्किन्छिन् ।

आफ्नो बिहेको प्रस्तावलाई शोभाले अस्वीकार गरेपछि रिसले चुर भएको बाबुकाजीले ट्रकको क्लिनर कान्छामाथि आक्रमण गरेको प्रसङ्गबाट यस उपन्यासको बाँँ परिच्छेद सुरु भएको छ । शोभालाई मन पराएर पनि शोभाको तिरस्कारले उसलाई नराम्रो चोट पुऱ्याएको छ । तर पनि शोभालाई पाउने र उसप्रतिको तीव्र चाहनाले उसलाई पोलिरहेको छ । फलस्वरूप उसले माहिलीको भट्टीमा गई टन्न रक्सी खान्छ । उपेन्द्रलाई चिनेको भए अहिले मारिदिने जस्ता अनेकौं तर्क विर्तकको साथ आफ्नो ट्रकको गति तीव्र पार्दछ । रक्सीको सुरमा बेसरी मातेपछि बाबुकाजी आज कसैलाई मार्छ र मर्छ भन्दै भट्टीबाट बाहिर निस्कन्छ । यही बाबुकाजीको पनि मनस्थिति राम्रो देखिदैन ।

राजमती फुपूले आफैँ स्वम् गई बौद्ध भिक्षु परमान्दलाई बोलाएर ल्याएको तर भिक्षुले शोभालाई बौद्ध भिक्षुनी बन्न नदिएको प्रसङ्गबाट यस उपन्यासको तेाँ परिच्छेदको आरम्भ भएको छ । जब उपेन्द्रकी आमाले उपेन्द्रसँग बिहे गर्ने अनुभूति दिन्छिन तब शोभालाई त्यस कुराले पनि व्याकुल तुल्याएको छ । भिक्षुले शोभामा अन्तर्निहित यौन पिपासा अत्यन्त सुदृढ र सङ्गठित बनेको अनुभव गर्दछ । शारीरिक र मानसिक रूपमा पूर्ण स्वाथ्य नहुँदासम्म त्यस

प्रकारको आग्रहलाई स्वीकार गर्नु राम्रो होइन भन्छन् । यसरी भिक्षुनी बन्ने मार्गमा अवरोध भएपछि विस्तारै शोभामा बाबुकाजीसँग विवाह गरी ऊ मर्छ, अनि उपेन्द्रसँग विवाह गर्ने परिवर्तित चेतना देखा पर्दछ । यस्तो प्रस्ताव शोभाले उपेन्द्रसँग राख्न पुग्दछे । यस कुराले खुसी हुँदै शोभाको कुरालाई पूर्णरूपमा उपेन्द्रले स्वीकार गर्दछ । शोभाको प्राप्तिका लागि आफू जस्तो सुकै कठिन कदम उठाउन सक्ने कुरा गरेपछि शोभा पनि खुसी हुन पुग्दछे । त्यसै बेला मोतीरत्नले टन्न रक्सी खाई बेसुरमा गाडी हाँकेको र बाबुकाजी क्षेत्रपाटी नजिकै ट्रक दुर्घटनामा मरी मरेको र अर्को युवक पनि गाडीले किचेर मरेको घटना सुनाउँछ । यसले शोभाको मनमा बाबुकाजीले बिहेको प्रस्ताव राख्नासाथ उसको मृत्यु भएको, मेरो कुमारीत्व नष्ट चाहनेको मृत्यु अवस्यभावी छ । त्यसैले तिमीसित बिहे गर्न चाहान्छु भन्दछे । उपेन्द्रले शोभालाई समाएर बिहे गरेर नजाने भए बोकेर, अँगालेर, तानेर, वा डोच्याएर लान्छु भन्दा शोभाले “उपेन्द्र मलाई त्यसरी नसमाउ भनेको के तिमीलाई लाज लाग्दैन अब” (पृ. १७४) भन्दछे र उपन्यासको अन्त्य हुन्छ । शोभाको यस भनाइबाट पुष्टि हुन्छ की शोभाको अचेतनमा तीव्र रूपमा यौन चाहाना रहेको छ त्यो वासना उपेन्द्रसँग विवाह गरेर पूर्ति गर्ने सोच शोभामा देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथानक मनोविश्लेषणमा केन्द्रित र आधारित भएको देखिन्छ । समाजमा विद्यमान लोक परम्परा, धर्म, संस्कृति आदि कुराले व्यक्तिको मानसिकतामा कस्ता किसिमका समस्या र परिणाम ल्याउँछ भन्ने कुरा यस उपन्यासकी पात्र शोभामा देखिएको मानसिक अस्थिर किसिमको स्वभावबाट थाहा पाउन सकिन्छ । यस उपन्यासको औपन्यासिक घटनाक्रम आदि, मध्य र अन्त्यको सूत्रमा शृङ्खलाबद्ध भएको छ । पहिलो परिच्छेदबाटै पात्रको परिचय, तिनको अवस्था र तिनले भावी दिनमा भोग्नु पर्ने घटना सन्दर्भबाट अगाडि बढेको उपन्यासमा कौतूहल उत्पन्न गर्ने सामर्थ्य देखिन्छ । उपन्यासको प्रारम्भ देखि नै शोभाको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वले कौतूहलता सिर्जना गरेको छ । पात्रको बाह्य द्वन्द्व भन्दा आन्तरिक द्वन्द्वलाई सबल रूपमा देखाउनु नै यस उपन्यासको मूल मर्म हो । द्यौमैजु शोभाले उपेन्द्रलाई प्रेम गर्नु र आफ्नो परम्परागत मान्यताका कारण उसले जीवन भरी जुन किसिमको अन्तर्द्वन्द्व भेलेकी छ त्यो नै यस उपन्यासको मुख्य घटना हो ।

२.३.२ पात्रको मनोवृत्ति

प्रस्तुत उपन्यासमा पात्रको मनोवृत्तिलाई देखाइएको छ । यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र शोभा र पुरूष पात्र उपेन्द्रको बारेमा विशेष गरी मनोवृत्तिको चर्चा गरिएको छ । विशेष गरी यसमा शोभाको मनोवृत्तिको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

(क) शोभा

शोभा नायिका प्रधान **कुमारी शोभा** उपन्यासकी नायिका र प्रधान स्त्री चरित्र हो । शोभाकै केन्द्रीयतामा यस उपन्यासको सम्पूर्ण घटनाहरू सञ्चालित देखिन्छन् । उपन्यासमा शोभाको जीवनमा शारीरिक र मानसिक रूपमा आएको परिवर्तनलाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । शोभा शाक्य कुलमा जन्मिएकी एक मध्यमकर्गीय परिवारकी छोरी हो । सानैमा उसको बाबुको मृत्यु भएकाले उनको लालनपालन आमा धनमायाले गर्दछिन् । शोभा एक पटक जीवित देवीको रूपमा कुमारी घरमा बसी सकेको हुनाले उनलाई द्यौमैजु को रूपमा स्वीकार गर्दछन् । प्रथम पटक रजस्वला नहुन्जेल वा आफ्नो शरीरमा कुनै खोट नलागुन जेलसम्म कुमारी घरमा बस्न पाउने मान्यता अनुरूप शोभा त्यहाँ रहन्छिन् । युवावस्थाको प्रवेशसँगै घर फर्केकी शोभाको बाँकी जीवन आफ्नै घरमा बितेको छ ।

मानिसको जीवनमा असन्तुलन देखिनुका कुनै न कुनै कारण अवश्य रहेकै हुन्छन् । **कुमारी शोभा** उपन्यासमा पनि शोभाको जीवनमा मानसिक रूपमा विकृति देखिने प्रमुख कारण भने उपेन्द्र नै हो । बच्चामा कुमारी देवी भइसकेकी शोभा शारीरिक र मानसिक परिवर्तनसँगै किशोर अवस्थामा प्रवेश गर्दछ । बीस बाइस वर्ष उमेरमा उपेन्द्रसँग मायाको बन्धनमा बाँधिन्छे तर एकचोटी कुमारी देवी भइसकेकी द्यौ मैजुलाई कसैले बिहे गर्न हुन्न । बिहे गर्ने पहिलो व्यक्ति चाँडै मर्नेछ, किनभने कुमारीको कुमारीत्व नष्ट गर्ने पहिलो व्यक्तिले आफूलाई त्यसरी बलिदान दिनै पर्छ, चाहे कुमारी पद बाटै हटेकै किन नहोस् । यो किवंदन्तीमा आस्था राख्ने समाजको मानसिकता र संस्कारलाई शोभाले प्रतिनिधित्व गर्छे र चेतनामा यी कुराले गहिरो छाप पनि पारिसकेको हुन्छ, भने अर्कोतिर मानवीय जैविक प्रवृत्ति कामवासनाको पूर्ति र प्रेमको आनन्द पनि चाहान्छे । शोभाको मनस्थितिमा यी दुई कुराले स्थान जमाएको

हुँदा मानसिक आन्तरिक द्वन्द्व उत्पन्न हुन जान्छ । जसले शोभाको जीवन असन्तुलन र विक्षिप्त पारिदिन्छ । जसको मूल जड भनेको उपेन्द्रसँग प्रेम नै प्रमुख कारण देखिन्छ । शोभाले बिहे गरी भने उसको पहिलो प्रेमी मर्नेछ, भन्ने अविश्वासले पनि डराउँछे, ऊ उपेन्द्रले चाहे पनि बिहे गर्न मान्दिन् । उपेन्द्रलाई असाध्यै मन पराउँछे तर मलाई भन्ने डर र आशंकाले प्रेम मात्रै गर्छे । चाहेर पनि विवाह गर्न राजी हुन्न । यही भय र त्रास नै यस उपन्यासको मूल प्रवृत्ति हो । शोभाको मनोविकृतिको यथार्थ पनि केन्द्रीय रूपमा यही देखिन्छ । यसले गर्दा आफ्नो अचेतनको यौन आकांक्षालाई रबाएर उसको चेतन मन सामाजिक आदर्शको रक्षा गर्ने प्रयत्न गर्छे । जसबाट विकृति र विक्षिप्तताहरू विकसित हुन पुग्छन् । शोभाले परपीडनको डरबाट बरू आत्मपीडनलाई स्वीकारेर जलिरहन्छे तर प्रेमी उपेन्द्रको सम्भावित मृत्युलाई रोक्न केवल प्रेम गरिरहन्छे । शोभाको चेतनमा रहेको इच्छा र चाहनाहरू दमित भएर रहन पुग्छन् । शोभाले आदर्श र नैतिकताको स्वीकृति लिनु नै फ्रायडका अनुसार मानसिक उदात्तीकरण हो (प्रधान, २०६१ :३२९) ।

उपन्यासकी प्रमुख नारी चरित्र शोभाको मानसिक द्वन्द्व प्रबल रहेको छ । उपेन्द्रसँग माया प्रेम गर्दा गर्दै पनि उपेन्द्रको मृत्युदेखि डराएर विवाह गर्न हुँदैन भन्ने सोचलाई आफ्नो मानसपटलबाट हटाउन नसक्नु नै शोभाको मनोद्वन्द्वको मूल कारण हो । यसैको फलस्वरूप ऊ बेलाबेलामा मूर्छा पर्ने देवी उत्रेको अनुभव गर्ने र बकबकाउने गर्छे । फलस्वरूप उनको जीवन गतिशील हुँदा हुँदै पनि विक्षिप्त बन्न पुगेको छ । शोभामा देखा परेको द्वन्द्व भनेको चेतन र अचेतन मन बिचको द्वन्द्व नै हो भन्ने कुरा शोभाको यस भनाइबाट थाहा सकिन्छ । यही त मैले निश्चय गर्न सकेकी छैन । कहिले पूरा विश्वास हुन्छ । कहिले हुँदैनका विरुद्धमा जान मान्दैन । उपेन्द्रले बारम्बार त्यस्ता कुरामा विश्वास नगर्न आग्रह गर्दा पनि उपेन्द्रमाथि नै शङ्का गर्न पुग्दछे । उसको चेतन मनमा पनि यतिसम्मको प्रभाव परेको छ कि उसले बाबुकाजीको मृत्युको कारण पनि आफैलाई ठान्दछे । शोभाले उपेन्द्रलाई आफुलाई प्रेम नगर्न आग्रह गर्दछे भने राजमती फुपू र धनमायालाई समेत आफ्नो घर आउन प्रतिबन्ध गरिदिन्छे । आफूले उपेन्द्रसँग विवाह गर्नु भनेको उसलाई मान्नु हो भन्ने सोच राखेकी शोभाले यस्तो परपीडनबाट जोगिन आफ्नो स्वाभाविक इच्छालाई बेलुनमा हावा भरे भैं अचेतन मनमा दबाएर राख्दै चिन्तित र दुखित भई आत्मपीडनलाई स्वीकार गर्दछे । फ्रायडले अँगालेको मूल प्रवृत्ति जीवनोन्मुख प्रवृत्ति

बढी मात्रामा देखिन्छ । यस उपन्यासमा शोभाले मृत्यु भन्दा पनि प्रेम चाहेकी छे । आफूलाई दुःख दिएर उपेन्द्रको जीवन रक्षा गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठानेकी छे । शोभा समाजसँग लड्न र भिड्न सकिदन् । उसको अचेतन मन विवाह गर्न चाहान्छ । यो उसको अचेतन मनको प्रकट पनि हो । इच्छा भएर पनि आत्मिक चाहना र इच्छालाई दबाएर विश्वास र अविश्वासको भुङ्ग्रोमा आफूलाई जलाउनु उसको मनमा आएको मनोविकृति हो । यसरी हेर्दा शोभाको जीवन असन्तुलन किसिमले अगाडि बढेको छ । उसमा दबिएर रहेको जैविक र वंशाणुगत गुणलाई स्वतन्त्र रूपमा उपयोग गर्न नसक्दा कामवासना युक्त सुख र आनन्दको अनुभूति गर्न सकिदन् । यसको परिपूर्तिको लागि उपेन्द्रलाई माया गरे तापनि पराअहद्मा विद्यमान रहेको सामाजिक, सांस्कृतिक, धर्म, नैतिक मूल्य र मान्यताले गर्दा इदका चाहना दमित हुन पुग्दछन् । यि दुई विचको सन्तुलन अहम् मनले गर्न सक्दैन । एकले अर्कोलाई जबरजस्ती दबाएर राख्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति शोभामा देखिएको कारण अनेकौँ किसिमको भ्रमपूर्ण सपना सजाउँदै शोभा बाँच्न विवश भएको देखिन्छे ।

कुमारी शोभा उपन्यासमा शोभाले उपेन्द्रलाई प्रेम गर्छे । उसैसित मात्र बिहे गर्न चाहान्छे तर पहिलो लोग्नेको मृत्यु हुन्छ भन्ने अन्धविश्वासले गर्दा उसको दीर्घायुका लागि एकतर्फी बिहे गर्न खोज्ने बाबुकाजी जस्तो बदमास जँड्याहासँग शोभा बिहे गर्न तम्सन्छे । यस उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक विस्थापन प्रवृत्तिको पनि उपयोग भएको पाइन्छ । शोभाले आफ्नो अचेतनको इच्छालाई उपेन्द्रबाट टाढा बनाएर वा हटाएर बाबुकाजी जस्तो अरूचीकर व्यक्तिलाई स्वीकार गर्न पुग्दछे । एउटाको साहरा, बाध्यता वा विवशताको कारण अर्कोलाई रोज्न पुगेकी छ (प्रधान, २०६१ : ३२९) हुन त शोभाले बाबुकाजीलाई घृणा गर्छे तर फ्रायडेली सिद्धान्त अनुसार घृणा सदैव घृणा रहदैन । यसबाट के देखिन्छ भने शोभाको आकर्षण बाबुकाजी प्रति पनि अचेतन स्तरमा छ भन्ने कुरा शोभाको अन्तिमको निर्णयले देखाउँछ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा उल्लेख भएको यस उद्धरणबाट प्रष्ट हुन जान्छ ।

“त्यसैले हो उनलाई सपनामा बलिष्ठ बाहुले समाएर चुम्बन गरेको र भुइँमा अत्तानो पारेर पछारेर भन्दै उनको सतीत्व लुट्ल लागेको । उनका आँखा एकदम लज्जाले भूइँमा भर्छन् । त्यहाँबाट बेपत्ता भएर उनलाई भाग्न मन लाग्छ, ” (पृ. १२७) । शोभाको अचेतनले

बाबुकाजीलाई स्वीकारेको छ । व्यक्ति भित्र रहेको इच्छा वा कामवासनाको जब सम्मदमन हुन्छ । तब त्यो बाहिर निस्कनको लागि निकास खोज्ने काममा सामाजिक मूल्य मान्यता र प्रतिष्ठालाई भूलि दिन्छ । शोभा बाबुकाजीलाई घृणा त गर्छे तर बेला बेलामा उसलाई सम्भन पुग्दछे । नराम्रोलाई पनि राम्रो देख्न थाल्दछे । उपन्यासको दशौँ परिच्छेदमा बाबुकाजीले कुनै अँध्यारो कोठामा लगेर चुम्बन गर्दै कुनै अनैतिक यौन सम्बन्ध स्थापित गर्न खोजेको सपना दमित कामवासनाकै प्रस्तुति हो । व्यक्तिको अचेतनमा दमित भएका यौन इच्छा र आकांक्षाले सोभो बाटो भएर बाहिर आउन नपाए पछि सपनाको माध्यमबाट विम्ब र प्रतीक बनेर बाहिर आउँदछन् । यहाँ शोभाको कामवासना सपनाको माध्यमबाट बाहिर आएको छ । शोभाको शरीर पत्थर भएको र बाबुकाजी चक्कु लिएर देखा परेको प्रसङ्गलाई मनोवैज्ञानिक दृष्टिले हेर्दा गुफा वा पत्थर स्त्री जननेन्द्रियको प्रतीक हो भने चक्कु पुरुष जननेन्द्रियको प्रतीक मानिएको छ ।

यसरी एकै व्यक्तिलाई बारम्बार सम्भना गर्नु भनेको अचेतनको काम हो र शोभाको एक मात्र उपाय दमित यौन सन्तुष्टिको विकल्प बाबुकाजी मात्रै हो । यसरी हेर्दा शोभाको प्रेम उपेन्द्रमा देखिए पनि उसको अचेतनमा बाबुकाजीप्रति कामभावना सुरक्षित भएको देख्न सकिन्छ । बाबुकाजीलाई घृणा र तिरस्कार गर्दा गर्दै पनि उपेन्द्रको जीवनको रक्षाका खातिर बाबुकाजीद्वारा आफू नियन्त्रित भई दुःख पाउन चाहानुमा शोभाको परपीडन प्रवृत्तिको भूमिका रहेको देखिन्छ । शोभाले आफ्नो मनोकाङ्क्षा तृप्त गर्ने अर्को उपाए नदेखेर सधैं घृणा गर्दै आएको ड्राइभर बाबुकाजीसित अनिच्छित रूपमै भए पनि विवाह गर्न खोज्ने शोभाको प्रवृत्तिले विस्थापन प्रवृत्तिलाई स्पष्ट्याएको छ । यस प्रवृत्तिको व्यवहारिक प्रतिपालनको चरमता शोभा र बाबुकाजीको विवाह भइदिएको भए हुन्थ्यो र निश्चय नै यो दुखान्त र बढी हृदय विदारक ठहरथ्यो । अन्धविश्वासले विस्थापन प्रवृत्तिको हद छोएर त्यही एउटा अनौठो दृष्टान्त बन्ने थियो । परम्परागत आदर्श र नैतिकताको कारण मन र आकाङ्क्षाहरू दबिएर रहेकाले शोभामा भय, शङ्का र त्रास उत्पन्न भई विशृङ्खला पूर्ण जीवन बाँच्न विवश हुन ऊ पुगेकी छ ।

(ख) उपेन्द्र

उपेन्द्र कुमारी शोभा उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । शिक्षित र परम्परादेखि समाजमा विद्यमान रहेको रूढिग्रस्त अन्धविश्वासको विरोधी पात्रको रूपमा देखिन्छ । विश्वविद्यालयमा एम. एस् सी सम्मको अध्ययन गरेको उपेन्द्र बौद्धिक र स्वविवेकी पात्रका रूपमा देखा पर्दछ । स्वयम्भूमा भेट भएपछि शोभासँग आकर्षित भएर प्रेम गर्न थालेको उपेन्द्र शोभाको प्राप्तिको लागि जस्तो सुकै चुनौति उठाउन पनि तत्पर देखिन्छ र भन्छ । “म प्रेमको निमित्त सब कुरालाई बलिदान दिन सक्छु (पृ. ८९) ।” यस उद्धरणमा शोभाको प्राप्तिको लागि जस्तो सुकै चुनौतिको सामना गर्न पनि उपेन्द्र पछि पर्दैन भन्ने कुरा यहाँ आएको छ । उपेन्द्र स्वावलम्बी र चेतन मनले स्वतन्त्र रूपमा स्वविवेक प्रयोग गर्ने व्यक्तिको रूपमा देखिन्छ । परम्परादेखि समाजमा अन्धविश्वासले जरा गाडेर बसेको र शोभाले आदर्श र नैतिक मान्यतालाई स्वीकारेको समाजको विपक्षमा उभिएर त्यसको सशक्त विरोध गर्ने विद्रोही पात्रको रूपमा देखिन्छ । जब शोभाले आफू भित्रको दमित विचार (आफूसँग विवाह गर्ने पहिलो व्यक्ति मर्छ भन्ने विचार) उपेन्द्रको सामु व्यक्त गर्दछे । त्यसबेला आफूलाई धैर्यशील संयमित बनाई शोभालाई यस्तो भन्दछ । “शोभा घौमैजु देवी सुन के यस्तो अन्धविश्वासलाई म पत्याउछु भनेर भन्ठानेकी तिमिले ? यता हेर यस्तो अन्धविश्वासलाई निर्मूल पार्न नै म जन्मेको हुँ । तिमिले पनि यस्ता कुराहरूमा चिन्ता गरिरहनु हुन्न बढता बुभ्यौ” (पृ. ५३) ।

अन्धविश्वास विरुद्ध उपेन्द्रले गर्न खोजेको विद्रोहमा तर्क र विवेक छ । यसमा अति भावुकता वा प्रेमको क्षणिक आवेश पाइदैन । शोभालाई सबैले देवी चढेको भनेर विश्वास गरे तापनि उसले डाक्टरकोमा लगेर हिस्टेरिया भएको भन्ने कुरा पत्ता लगाउँछ । समाजले विश्वास गरेका त्यस्ता भ्रमपूर्ण कुरालाई आधारहीन भएको मान्दै शोभालाई मानसिक रोग लागेको कुरामा विश्वास गर्दछ । उपेन्द्र यस उपन्यासमा कुनै पनि मनोग्रन्थिको सिकार नभएको सामान्य र सन्तुलित व्यक्तित्वको रूपमा रहेको छ । शोभाको अन्धविश्वासमा उपेन्द्रले कुनै पनि औचित्य पाउँदैन । ऊ जुनसुकै कुरालाई पनि तर्क बुद्धिद्वारा पुष्टि गर्न वैज्ञानिक कारण खोज्दछ । ऊ शोभाजस्तो शिथिल दुर्बल र दोधारे मनस्थितिको छैन । उसमा दृढविचार र सबल व्यक्तित्व पाउन सकिन्छ । उपेन्द्र भावुक बन्दैन । ऊ आफ्नो बुद्धि र धारणा बनाएर अगाडि बढ्दछ ।

जस्तो सुकै कठिन अवस्थामा पनि शोभासँग विवाह गरेर शोभाको मानसिकतामा परिवर्तनका साथै समाजमा विद्यमान रूढिग्रस्त भ्रमलाई हटाउन चाहन्छ । शोभा र आफ्नै बाबु आमाले घोर विरोध गर्दा गर्दै उ कति पनि आफ्नो निर्णयबाट विचलित नभई विश्वासको साथ अगाडि बढेर शोभासँग विहे गर्ने निर्णयबाट पछि हट्दैन । त्यसैले इच्छा पूरा गर्ने प्रतिज्ञाको साथ आफ्नी आमासँग यस्तो विचार राख्दछ । “हेर्नोस आमा म विहे गरि हाल्छु, हाल्छु, यो मेरो प्रतिज्ञा हो । मलाई त्यस्तो अन्धविश्वाससँग डर छैन । त्यस्तो अन्धविश्वासलाई म त च्यातचुत गरेर मिकाइदिन्छु । यही जुताले कुल्चेर निमित्त्यान्न पार्न सक्छु । बुभु भो म पढेलेखेको व्यक्ति हुँ । मूर्ख, अबुभ, अन्धविश्वासी बेबफूस हैन् । एक चोटी देवी भइसकेकी मान्छे भन् रक्षक हुन्छे कि भक्षक नचाहिँदा कुरा प्रचार गरेर कुमारी भएकी द्यौमैजुलाई बर्बाद गर्न खोज्ने (पृ. ८७) ।

उपेन्द्र स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो विश्वासमा कुनै पनि द्विविधार शङ्का नराखी अगाडि बढ्ने प्रवृत्ति भएको पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा आएको छ । यहाँ पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ता विचको द्वन्द्व देखिन्छ । उपेन्द्र बहिर्मुखी पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा उभिएको छ । उपेन्द्रको यस सङ्घर्षमा शोभा र उपेन्द्रका बाबु आमाहरू उनीहरूको विवाह होस् भन्ने विचारमा सहमत हुनुबाट एकातिर उपेन्द्रले समाजमा गरेको सङ्घर्ष फलदायक भएको कुरा झल्कन जान्छ भने नयाँ र प्राचीन पिँढीमा पनि आधुनिक सोच विचारले स्थान पाउन थालेको छ भने कुरा झल्कन्छ । शोभामा आन्तरिक मनोद्वन्द्व देखिन्छ भने उपेन्द्रले बाह्य समाज र अन्धविश्वाससँग जुध्नु परेको छ । बाह्य द्वन्द्व अन्तर्गत पात्र पात्र बीचमा पनि आपसी द्वन्द्व देखिन्छ । बाबुकाजीले शोभालाई वासनायुक्त बोके किसिमको प्रेम गर्दछ भने उपेन्द्र भने यौन र वासनाबाट माथि उठेर हार्दिक र भावनात्मक प्रेम गर्दछ । उपेन्द्रको मनोप्रवृत्ति एकै नासको स्थिर किसिमको देखिन्छ । उसले शोभालाई ग्रहण गर्नु या प्राप्त गर्न सक्नु नै मुख्य प्राप्ति ठान्दछ । उसले समाजसँग डटेर सामना गर्दछ । शोभाको प्राप्तिको लागि जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन पनि तयार भएकाले फ्रायडद्वारा प्रतिपादित परित्याग अन्तर्द्वन्द्वको मान्यतालाई भन्दा ग्रहण सिद्धान्तलाई बलियोसँग परिपालन गरेको देखिन्छ । समाजले खडा गरेको मान्यतालाई तोड्न उसले निरन्तर सङ्घर्ष गरेको छ । शोभामा देखिएको असन्तुलन मानसिक चिन्ताको उपज मात्र भएको अनि उसको पहिलो लोग्ने नमर्ने विश्वासमा दृढ देखिएको उपेन्द्रले भिक्षुणी बन्न चाहने स्वभावको अन्धविश्वासलाई केही हदसम्म कम गर्दै गार्न्धर्व विवाहका रूपमा भए

पनि आफूसँग मन्जुर गराउन सफल देखिन्छ । यसरी हेर्दा इदम्, पराहम्मा रहेको प्रवृत्तिलाई अहम्ले सन्तुलन कायम गरी सही निर्णय गरी स्वविवेकी उपेन्द्र सफल देखिन्छ । यसरी एक शिष्ट, शिक्षित र अन्धविश्वासको विरोध गर्दै आधुनिक वैज्ञानिक विचारधारालाई वहन गर्ने उपेन्द्र यस उपन्यासको नायक हो र यसैको माध्यमबाट उपन्यासकारले अन्धविश्वास प्राचीन सांस्कृतिक परम्परा र कुरीतिलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट उन्मुलन गराउन चाहेको छ (रेग्मी, २०५० : २८८) ।

२.३.३ सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश

कुमारी शोभा उपन्यासमा काठमाडौंको भौगोलिक क्षेत्र र समय वातावरणलाई मात्र समावेश गरिएको छ । परिवेश भन्ने वित्तिकै उपन्यासमा आएको देश, काल र परिस्थितिलाई बुझाउँछ । आचार, विचार, रीति, स्थिति, चालचलनहरूलाई बुझाउँछ । समाजमा असल, खराब, व्यवहारिक र वैचारिक पक्षहरूलाई इङ्गित गर्छ । उपन्यासको कार्य व्यापारले पाठकमा के कस्तो प्रभाव छोड्दछ भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासलाई पनि सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । काठमाडौं उपत्यकाको नेवारी संस्कृतिमा प्रचलित शाक्यकुलकी सम्पूर्ण लक्षणले युक्त भएकी कन्यालाई कुमारी बनाइन्छ । यसैलाई विषययस्तुका रूपमा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । परम्परादेखि विद्यमान भएर मान्दै आएको नेवारी संस्कृति, संस्कार र आदर्शलाई देखाउनु नै यस उपन्यासको सांस्कृतिक पक्ष हो भने उपन्यासमा घटेका घटनाहरू कहाँ कहाँ कसरी अगाडि बढ्दै गएका छन् भन्ने फरक फरक समाज र टोलको चित्रण गर्नु सामाजिक पक्ष हो । कुमारी शोभा उपन्यासको समाज भनेको रूढिग्रस्त र अन्धविश्वासले भरिएको छ । उपन्यासको बाह्य वातावरण काठमाडौंको परम्परा, कुमारी प्रथा र समाजमा त्यसले पुऱ्याएको असरसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । कुमारी भइसकेकी केटीसँग विवाह गर्ने व्यक्ति मर्छ भन्ने अविश्वास र हिस्टेरियाको रोगी भएर बारम्बार विक्षिप्त भइरहने शोभालाई देवी चढेको भ्रमबाट नेवारी समाजमा कुमारी प्रथासँगै मौलाएको रूढिवादी संस्कृति उजागर भएको छ । यस उपन्यासमा काठमाडौं उपत्यका भित्रको समाज र संस्कृतिलाई शसक्त रूपमा उठाएको छ । त्यसै गरी उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको परिवेशलाई यसरी देखाउन सकिन्छ । “उनीहरू गल्ली गल्ली भएर

काठमाडौं मस्टोल पुग्ने तरखरमा साँघुरो गल्ली र घरमुनीका छिँडीबाट हिड्न बाध्य भएका छन् । कुनै छिँडी र ढोका अत्यन्त साँघुरा छन् । निहुरी निहुरी हिड्नु पर्छ, कतै अन्धकार छ, दिउँसै बत्ती बाल्नु पर्ला जस्तो छ, कतै फोहोर छ, कतै गन्हाउँछ, कतै अन्धकार छ (पृ. २२) ।

त्यस्तै परिवेशको सन्दर्भमा सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशलाई चिनाउने अर्को उदाहरणलाई पनि हेर्न सकिन्छ । “स्वयम्भूको डाँडाले पश्चिमतिरको क्षितिजलाई ड्याम्म छेकेर उभिएको छ, घाम लागि रहेको छ, रूखका हाँगा र पातहरू हल्लिरहेछन्” (पृ. ७२) । माथिका उदाहरणलाई हेर्दा यसरी काठमाडौं आसपासका स्थानहरूको वर्णन र समाजको चित्रण गरे तापनि उपन्यासको कथावस्तु भने शोभाको घरबाट सुरु भएर शोभाकै घरमा गएर अन्त्य हुन्छ । त्यसैगरी कुमारी भएर बसेकी बसन्तपुरको कुमारी घर शोभा, उपेन्द्र र उषा कुमारीको रथ यात्रा हेर्न गएको राजमतीको घर असन, उपेन्द्रको घर, तलेजुको मन्दिर, स्वयम्भूनाथर त्यसका वरपरका क्षेत्र र काठमाडौंको कुनै गल्लीमा अवस्थित माहिलीको भट्टी पसल आदि यस उपन्यासमा घटित भएका परिवेश नै प्रमुख हुन।

परम्परागत संस्कारले भरिएको समाजमा केही पढेलेखेका युवापुस्ताका उपेन्द्र तथा रमाजस्ता चरित्रहरू भने समाजलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ । धर्म र संस्कारले मानिसमा नकरात्मक असर पारी शोभा जस्तो दमित र कुण्ठित हुनु हुँदैन भनेर प्रगतिशील सोच राख्ने वर्ग पनि रहेको छ । जुन पुरानो समाज र संस्कृतिसँग सङ्घर्ष गर्दै त्यस्ता अविश्वासलाई तोड्न चाहान्छ । समाजलाई देखाउन र भ्रमलाई चिर्नको खातिर पनि शोभासँग विवाह गर्न चाहान्छ । यस किसिमको पुरानो र नयाँ पुस्ताका बीचको द्वन्द्वात्मक परिवेशका आधारमा यस उपन्यासको सामाजिक वातावरण आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वसँग गुञ्जिएको देखिन्छ । उपेन्द्र, रमा, द्रव्यरत्न र गोपाल जस्ता नयाँ चेतना भएका नयाँ पुस्ता र मिस्री, मोहिनी, माहिली, धनमाया र उपेन्द्रका बाबु-आमा जस्ता परम्परित विचार भएका व्यक्तिहरू पनि समाजमा रहेका छन् । यस्तै विभिन्न देवी देवताका मन्दिर, चैत्यहरूमा गई पूजा, आरती गर्ने प्रचलन, कुमारी घरमा द्यौमैजु भएर बस्ने चालचलन, महिलाहरूको धर्म प्रतिको आस्था, कुमारीको रथयात्रा आदिबाट काठमाडौं उपत्यकाको सांस्कृतिक परिवेशको एउटा व्यापक पाटो यस उपन्यासमा देखाइएको छ ।

कुमारी शोभा उपन्यासको आर्थिक परिवेश निम्नवर्गीय छ । उपेन्द्रको परिवार सम्पन्न भए पनि शोभाको परिवार सामान्य छ । गरिबी र अशिक्षाको कारणले शोभा सामाजिक र सामूहिक अन्धविश्वासबाट ठगिएकी छ भने समाजमा रहेको अन्धविश्वास र रूढिलाई हटाउनको लागि उपेन्द्र कारक तत्व भएर आएको छ । उपन्यासको परिवेश काठमाडौंको निम्नवर्गीय नेवार समुदायसँग सम्बन्धित छ भन्ने कुरालाई उपन्यासमा प्रस्तुत यस भनाइबाट थाहा पाउन सकिन्छ । “राजमती पिचाबाट बोहता र लपेरू भिकिछन् ..... सानो सिस्त्री भिकेर पालामा थोरै रक्सी तुक्याउछिन्” (पृ. ६८) । सामाजिक दृष्टिले हेर्दा कुमारी शोभा उपन्यासमा दुई किसिमका पात्रहरू देखिन्छन् । शोभा लगाएतका आन्तरिक द्वन्द्वमा फस्दै पिल्सिएर पनि सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यलाई मान्ने र उपेन्द्र चाहिँ सामाजिक रूढि र अन्धविश्वासलाई पन्छाएर नयाँ समाज निर्माण गर्न चाहान्छ । उ समाजसँग एकलै लड्न र भिड्न तयार छ भन्ने कुरा उपेन्द्रको यस भनाइबाट पुष्टि हुन जान्छ ।

“म तिम्रो मुटुमा पसेको त्यही भयको कारणलाई खील निकाले भैँ निकाल्न चाहान्छु र तिम्रो मानसिक विकृत अवस्थालाई स्वाथ्य तुल्यान चाहान्छु । म यसैले तिमिसँग विहे गरेर यही सावित गर्न चाहान्छु कि तिम्रो सम्बन्धमा जे जे भनिएका हुन् ती सब मिथ्या हुन्, बकवास हुन् र महान भुट (पृ. १०८) । उपेन्द्रमा समाजसँग सङ्घर्ष गर्न सक्ने शक्ति प्रवल रहेको छ । भने शोभामा कमजोरी र दुर्बलता रहेको देखिन्छ ।

शोभाको मानसिक स्थितिको चित्रण र विश्लेषणले कुमारी बनिसकेकी युवती शोभाको आन्तरिक वातावरणलाई उपन्यासले सफल रूपमा उद्घाटन गरेको छ । प्रेम र विवाहको आवश्यकता पर्ने उमेरमा सामाजिक र सांस्कृतिक परम्पराको कारण विवाह गर्नमा नै प्रतिबन्ध लाग्ने परिस्थिति बनेको छ । जसले शोभाको अचेतनमा दमित भएर रहेको कामवासनाले तृप्ति पाउँदैन र अनेकौँ किसिमको सपना देख्न पुग्छे र सपनाको माध्यमबाट आफ्नो यौन चाहनालाई पूरा गर्ने चेष्टा गर्दछे । यसले पाठकको मानसिकतामा पनि नराम्रो असर पुऱ्याएको छ र शोभा प्रति सहानुभूति प्रकट हुन्छ । त्यस्ता अविश्वास समाजमा विद्यमान संस्कृति जन्य विकारलाई जरैदेखि उन्मुलन गरी स्वस्थ, सभ्य नगर र सभ्यताको विकास गरी गरिमायुक्त सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणको सिर्जना गर्न प्रेरित यस उपन्यासले गर्दछ ।

२.४ निष्कर्ष

प्रस्तुत उपन्यास फ्रायडीय मनोविश्लेषण सिद्धान्तसँग आधारित छ । समाजमा प्रचलित धर्म, संस्कार र लोकविश्वासका कारण व्यक्तिमा मानसिक समस्या कसरी उत्पन्न हुन जान्छ, भन्ने कुरा कुमारीको स्वभावबाट थाहा पाउन सकिन्छ । कुमारी शोभा बाल्यकालमा कुमारी देवीको स्थानमा स्थापित भएको कारण उसमा महानदेवीको भ्रम स्थापित भएको छ । चौमैजुले विवाह गरेमा पहिलो पति मर्छ भन्ने अमिट छाप उसमा परेको छ । तेो चौध वर्षको उमेरसँगै जब रजस्वला भएपछि कुमारी घरबाट निस्कासन हुन पुगिन्छन । एकाइस , बाइस वर्षको उमेरमा उनी उपेन्द्रसँग प्रेम प्रणयमा पर्दछिन । कुमारीले विवाह गर्नु हुँदैन् गरेमा उसको पहिलो पति मर्छ भन्ने अविश्वासको विरुद्धमा पनि जान सकिदन् र उपेन्द्रको मायाबाट पनि टाढा हुन सकिदन् । यिनै सामाजिक मूल्य र मान्यता उसको जैविक गुणमा आएको शारीरिक परिवर्तनले निम्त्याएको कामवासनाको इच्छा बिचको अन्तर्द्वन्द्वका कारण शोभाको सामान्य जीवनमा व्यापक अवरोध खडा गर्दछ । यस उपन्यासको कथावस्तु पूर्व कुमारी शोभाको जीवन चरित्रसँग सम्बन्धित छ ।

यस उपन्यासको कथानक आदि मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा मिलेको छ । सुरूमा पात्रको परिचयको साथै भावी घटनाप्रति उत्सुकता पाठकमा जागृत गराइदिन्छ । घटनाको विकाससँगै शोभाको अन्तर्द्वन्द्व र कौतूहल तीव्र रूपमा उपन्यासको तेस्रो परिच्छेदसम्म पनि आएकाले यसलाई मध्य भाग भन्न सकिन्छ । शोभाले भिक्षुणी बन्न खोज्नु र बाबुकाजीको मृत्युको खबरसँगै शोभाको चिन्ता केही मात्रामा शान्त भएर जान्छ र उपेन्द्रले जसरी भए पनि विहे गरेर लैजान्छु भनेपछि उसको अन्तर्द्वन्द्वको पनि समाप्त भएको छ ।

यस उपन्यासमा बाह्य द्वन्द्व भन्दा आन्तरिक द्वन्द्व सबल र प्रभावकारी देखिन्छ । शोभाको मनमा उत्पन्न आन्तरिक द्वन्द्वको प्रस्तुति नै यस उपन्यासको मूल पक्ष हो । शोभाले उपेन्द्रलाई प्रेम गर्ने तर विवाह गर्दा चाहिँ उपेन्द्रको मृत्यु हुने जस्ता जुन परम्परावादी सोच रहेको छ । त्यसैको कारणले कारणले शोभाको मनस्थितिमा द्वन्दात्मक स्थिति पैदा भएको छ । यसैलाई नै यस उपन्यासको प्रमुख घटनाका रूपमा लिन सकिन्छ । शोभाको आन्तरिक द्वन्द्व क्रमिक रूपमा जागृत हुँदै विकसित अवस्थामा पुगेको छ । उसको अन्तर्द्वन्द्व फ्रायडीय

मनोविश्लेषण सिद्धान्त अनुकूल रहेको छ । कुमारी देवीको रूपमा पुजित सम्पूर्ण केटीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्ग सापेक्ष पात्र कुमारी शोभाको मनोविश्लेषणमा नै प्रस्तुत उपन्यास केन्द्रित छ । शोभा उपन्यासकी केन्द्रीय चरित्र पनि भएकीले उपन्यासको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म शसक्त भएर रहेको छ । मानिसको मानसिकता र व्यवहारको निर्माण गर्ने आधार भनेको समाज नै हो । काठमाडौँमा नेवार समाजमा विद्यमान धर्म र संस्कृतिले शोभाको अन्तःयथार्थमा जस्तो नकरात्मक प्रभाव पारेर उसलाई भ्रमपूर्ण र अन्यौलपूर्ण जीवन विताउन बाध्य पारेको छ । त्यो भनेका परम्परागत रूढि र अन्धविश्वासको जडले उत्पन्न गराएको सामाजिक बन्धन हो । जसलाई यस उपन्यासमा शोभाले तोड्न सकेकी छैन ।

कुमारी शोभा उपन्यासमा फ्रायडले प्रतिपादन गरेका जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्ति दुवै पाउन सकिन्छ । जीवन मूल प्रवृत्तिको कारण उनी जस्तो सुकै कठिन परिस्थितिको पनि सामना गरी बाच्ने इच्छा राख्दछिन् । सामान्य महिला जस्तै शोभामा पनि उपेन्द्रसँग विवाह गरी यौन चाहनाको परिपूर्ति गर्नुको साथै घरजम गर्न चाहान्छे । पहिले उपेन्द्रमात्र उनीप्रति आकर्षित भएर घरमा आउँछ र उसलाई एक किसिमको आनन्द अभिमान भएको थियो । शोभा र उपेन्द्र एक अर्कासँग प्रेम गर्दछन् तर कुमारीका पहिलो पति मर्छ भन्ने अविश्वासले गर्दा उनी उपेन्द्रसँग टाढा हुन चाहान्छिन् । यस बेला शोभाको चेतनले काम गरेको छ भने अचेतनलाई दबाएर पलायनवादी वा आत्महत्या सम्मको सोचाइमा पुग्दछे, यो भनेको जीजिभिषाको चाहना शोभामा पनि विद्यमान छ । उनी देवी नभएर आर्य नारी चरित्र हुन् भन्ने देखिन्छ । शोभामा अर्कातिर जीवनमूल प्रवृत्ति भन्दा मृत्यु मूल प्रवृत्ति प्रबल भएर गएको देखिन्छ । शोभा जीवनमा उदासिन भएर मृत्युप्रति आकर्षित भएकी छ । जसले गर्दा उसमा एक फरक खालको मानसिक विचलन ल्याइदिएको छ । उपेन्द्रसँगको प्रेम विवाहमा परिणत नहुने भएपछि उसमा निराशा र कुण्ठा पैदा भएको हो । उ प्रेम त उपेन्द्रलाई गर्छे तर बिहे पछि पहिलो पति मर्छ भन्ने भएपछि उसँगको प्रेमले पश्चाताप गराएको छ ।

शोभाको उच्च अहम् समाज तथा संस्कृति र नेवारी समुदायको अन्धविश्वासबाट निर्देशित रहेको छ । यो नैतिक सिद्धान्तबाट उत्प्रेरित देखिन्छ । यसले शोभालाई देवीको रूपमा स्थापित गराएको छ भने त्यसैको कारण स्वरूप विभिन्न किसिमका सपनाहरू देख्न पुग्दछे । तर

शोभाको इद चाहिँ सुख र आनन्दमा प्रेरित छ । जुनबेला पनि अचेतनमा दविएर रहेको कामवासना वा यौन चाहना पूरा गर्न तत्पर देखिन्छे । शोभाको अहम्ले इदम् र उच्च अहम्का बीच सन्तुलन ल्याएर मानव जस्तै रहन दिएको भए सामान्य स्थितिमा शोभा रहन सक्थिन तर यहाँ उसको अहम् कमजोर देखिएकाले शोभामा असामान्य परिस्थिति देखा परेको छ । शोभाको चेतन मनले धार्मिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा निर्मित सामाजिक विश्वास वा किंवदन्तीलाई विश्वास गरेको छ ।

यस उपन्यासमा शोभाको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । शोभाको मनमा अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न गराउने मूल कारण पनि उपेन्द्र नै हो । उसलाई शोभालाई मन नपराएर प्रेम नगरेको भए शोभामा पनि विहे गरेपछि उ मर्छ भन्ने भ्रम पैदा नभएको भए शोभा मानसिक रोगी हुनुपर्ने थिएन । उपेन्द्र बहिर्मुखी स्वभाव भएको पात्र भएकाले उसले बाह्य द्वन्द्वको सामना गर्नु परेको छ । उ समाजमा पहिलेदेखि रहँदै आएका अविश्वासको विरुद्धमा निरन्तर हिम्मतका साथ लडिरहन्छ । शोभाको मानसिक रोग पत्ता लगाएर उसलाई देवी चढेको नभएर हिस्टेरिया भएको हो भन्ने पत्ता लगाई त्यसको निराकरणको लागि निरन्तर लागि रहन्छ । शोभाको दुश्चिन्ता हटाउन उसको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । सारा लोकले विश्वास गरेको चौमेजुलाई विहे गर्ने पहिलो पति चाँडै मर्छ भन्ने कुरा अविश्वास हो भन्दै अन्त्यमा शोभालाई बाबुकाजीको मृत्युपछि भिक्षुणी बन्नबाट रोकी गान्धर्व विवाहसम्म आफूसँग गराउन राजी हुन्छ । यसरी यस उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशलाई देखाइएको छ । उपन्यासकारले शोभाजस्ता अन्धविश्वास भक्त र उपेन्द्रजस्ता रूढिग्रस्त पात्रलाई समाजको विरुद्धमा उभ्याएर दुई भिन्न सोचाइका पात्रलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी अन्धविश्वासहरू समाज र संस्कृतिका विकार भएकाले त्यस्ता विकारलाई पन्छाएर सभ्य, स्वस्थ सामाजिक वातावरणको निर्माण गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै परिवेशको प्रभावकारी एवम् मार्मिक प्रयोगको दृष्टिले **कुमारी शोभा** उपन्यास एक सफल मनोविश्लेषणको प्रयोग भएको उपन्यासका रूपमा आएको छ

तेस्रो परिच्छेद

एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमा 'कुमारी शोभा' उपन्यास

३.१ विषय परिचय

अल्फ्रेड एडलर (सन् १८७०-१९३७) वैयक्तिक मनोविज्ञानका जन्मदाता हुन् । एडलर प्रतिभावान्, दृढ र स्वतन्त्र विचारधारा भएका व्यक्ति प्रतिभा हुन् । यिनले फ्रायडसँगै रहेर कार्य गर्दा गर्दै उनको विचारबाट सन्तुष्ट नभएपछि आफ्नो पृथक् विचारधारालाई स्थापित गरेका छन् । एडलरले फ्रायडको आधारभूत मान्यता कामशक्ति नै जीवनको प्रमुख प्रेरक शक्ति हो । मानसिक रोग शैशविक कामुकताको दमनको परिणाम हो भन्ने कुरालाई अस्वीकार गरेका छन् । सन् १९११ मा एडलरले आफ्नो पृथक् सिद्धान्त वैयक्तिक मनोविज्ञानको स्थापना तथा विकास गरेका छन् । एडलरले फ्रायडको आधारभूत मान्यता कामशक्ति नै जीवनको प्रमुख प्रेरक वा चालकशक्ति हो र मानसिक रोग शैशविक कामुकताको दमनको परिणाम हो भन्ने कुरा अस्वीकार गर्दै जीवनको प्रमुख प्रेरक शक्ति श्रेष्ठता र शक्तिका लागि गरिने सङ्घर्षलाई मानेका छन् । विजय मल्लद्वारा लिखित कुमारी शोभा उपन्यासलाई एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारबाट पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदमा एडलरको मनोविश्लेषणको आधारमा कुमारी शोभा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ एडलरको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको सङ्क्षिप्त परिचय

एडलरद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त वैयक्तिक मनोविज्ञान हो । उनले यसमा फ्रायडद्वारा प्रतिपादित नियतिवाद र व्यक्तित्व विकासको धारणालाई स्वीकार गर्दै दमनको मनोरचना र प्रतिरोध, शैशविक कामुकता र अचेतनको महत्त्वलाई भने अस्वीकार गरेका छन् । यिनी मानिसको चेतन र अचेतनमा खासै भिन्नता देख्दैनन् । उनी सर्जनात्मक शक्तिलाई चालक मान्दछन् । वंश, वातावरण तथा सर्जनात्मक शक्तिद्वारा व्यक्तित्वको निर्धारण हुन्छ भन्दछन् । एडलरले वैयक्तिक मनोविज्ञानमा केही प्रमुख मान्यता अधि सारेका छन् । तिनमा हीनताको भावना (आङ्गिक, सामाजिक), क्षतिपूर्ति, श्रेष्ठता, जीवनशैलीको सिद्धान्त प्रमुख छन् । यी बाहेक

उनको कल्पित नियतिवाद, सर्जनात्मक शक्ति, आक्रामक प्रेरणा पनि रहेका छन् तर यहाँ हीनता र उच्चता ग्रन्थ तथा जीवनशैलीको विशेष चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१ हीनता र उच्चता ग्रन्थको सिद्धान्त

फ्रायड जस्तै एडलरले पनि अचेतनको महत्त्वलाई स्वीकारेका छन् । यिनले फ्रायडको अभुक्त काम-वासनाको बदला हीन भावनाको ग्रन्थलाई अचेतनको कारण मानेका छन् । “एडलरले हाम्रो मानसिक जीवनमा रहेको चेतन र अचेतनलाई संघर्ष नमानी सहयोगको केन्द्र मानेका छन् । अचेतनमा रहेको हीन भावनाको ग्रन्थ चेतनमा स्पष्टतः क्षतिपूरक कर्मशीलताका लागि अनुप्रेरित हुन्छ । हीनभावनाको ग्रन्थ र क्षतिपूरक व्यवहार एउटै गत्यात्मक व्यक्तित्वको सम्बन्ध-सूत्रसँग जोडिएको हुन्छ” (पुरोहित, हरिकृष्ण, १९७० : ३३८) । हीनताग्रन्थको पूरक उच्चताग्रन्थ हो र यी दुवै ग्रन्थ वा भावना प्रायः प्रत्येक व्यक्तिमा हुन्छन् । एडलरले हीनताको भावना मूलतः सामाजिक परिस्थितिमा उत्पन्न हुन्छ भन्ने तथ्य प्रकाश पारेका छन् ।

एडलरको सिद्धान्त प्रर्याप्त मात्रामा शैशविक विकासमा आधारित भएर पनि फ्रायडको मान्यताभन्दा भिन्न छ । मान्छेमा कुनै न कुनै हीनता भावना रहेको हुन्छ, त्यसैबाट नै हीनता ग्रन्थको जन्म हुन्छ । शिशुमा आफ्नो लिङ्गको आधारमा आङ्गिक हीनता रूप लिन पुग्छ । यसैलाई लिङ्ग ईर्ष्या सिद्धान्त भनिन्छ । शिशुमा आङ्गिक हीनताको अनुभूतिबाट हीनता ग्रन्थको विकास हुन्छ । त्यही हीनताको भावनाले बच्चामा श्रेष्ठ बन्ने र बढ्ने इच्छा जागृत हुन्छ । यही ग्रन्थका कारण बालकमा पुरूषोचित विरोधी भावना जागृत हुन्छ । हीनता ग्रन्थ विरुद्धको पुरूषोचित विरोधले इडिपस ग्रन्थमाथि विजय पाउँछ । पुरूषसुलभ विरोध र सामाजिक यथार्थबीचको सङ्घर्षले व्यक्तित्वको विकास र विभेदीकरण हुन्छ (घर्ती, २०६७:३५) ।

एडलरले आङ्गिक हीनताजस्तै सामाजिक हीनताको पनि व्याख्या गरेका छन् । कुनै पनि व्यक्ति समाजमा आफूसमान व्यक्तिहरूको तुलनामा उच्च स्थान प्राप्त गर्न चाहान्छ तर त्यो सधैं सम्भव हुँदैन । यस प्रकारको सामाजिक परिस्थितिमा हीनताको भावना उत्पन्न हुन्छ ।

मान्छेमा कुनचाहिँ अन्तिम लक्ष प्राप्तिका लागि प्रयासरत हुन्छ भन्ने मौलिक प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास एडलरले गरेका छन् । उनले सुरुमा आक्रामकतालाई व्यक्तिको अन्तिम लक्ष माने, त्यसपछि शक्ति प्राप्तिको इच्छालाई र अन्तमा उच्चता प्राप्तिका लागि प्रबल प्रयासलाई माने । मान्छेले उच्चता प्राप्त गर्नका लागि कस्तो प्रयास गर्दछ भन्ने उत्तरका लागि उनले हीनता ग्रन्थको खोज गरे (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २३२) ।

प्रत्येक बालकहरूमा प्राचिन मान्यता अनुकूल आफ्नो जीवनशैली बनाउन खोज्दा उनीहरू हीनता भावनाको सिकार हुन पुग्दछन् । मान्छेमा शैशवकालीन दुर्बलताहरूलाई जित्ने, निरन्तर उत्पन्न भइरहने हीन भावनाहरूलाई हटाउने तथा विकासात्मक प्रक्रमको प्रत्येक पदमा पूर्णता प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षा हुन्छ । एडलरले यसैलाई श्रेष्ठता प्राप्तिको प्रयास भनेका छन् । श्रेष्ठता प्राप्तिको प्रयास सहजात हुन्छ । यो आधारभूत प्राप्ति हो र यो हाम्रो स्वभावमा आदिम एवम् जन्मजात हुन्छ । मान्छेमा मुख्य रूपमा सामाजिक, आर्थिक र लैङ्गिक प्रतिष्ठाको प्रयास गर्दछ । सामाजिक प्रतिष्ठाका लागि व्यक्तिले विभिन्न प्रकारका सामाजिक गतिविधिमा सरिक भएर, नेतृत्व लिएर कार्य गर्दछ भने आर्थिक प्रतिष्ठाका लागि अर्थोपार्जन गर्ने प्रयास गर्दछ । मान्छे अरूलाई प्रेम गर्न र आफू अरूबाट प्रेम पाउने इच्छा गर्छ, यसैलाई लैङ्गिक प्रतिष्ठाको प्रयास भन्न सकिन्छ (घर्ती, २०६७:३६) ।

३.२.२ जीवनशैली

एडलरको वैयक्तिक मनोविज्ञानको क्षेत्रमा जीवनशैली सिद्धान्तलाई एउटा अद्वितीय योगदान मानिन्छ । उनले “जीवनशैलीको विकास आफूभित्र निहित सिर्जनात्मक शक्तिका कारण हुन्छ र यसमा वंशानुगत गुण, वातावरण, चेतन तथा अचेतन सबैको प्रभाव हुन्छ । जीवनशक्तिको तुलना व्यक्तिको अहम् तथा एकीकृत व्यक्तित्वसँग गर्न सकिन्छ । यसमा बाल्यकालका अनुभवहरूको ठूलो प्रभाव रहन्छ” (बराल, २०६८ : ५९) । प्रतिष्ठाको सङ्घर्षबाट व्यक्तिमा आफ्नै एउटा जीवनशैलीको विकास हुन्छ । यसरी विकसित जीवनशैलीले सिर्जनात्मक आत्माको अभिव्यक्ति गर्छ र यसले वातावरणको शक्तिसँग समायोजन गर्छ ।

वैयक्तिक मनोविज्ञानका संस्थापक एड्लरले मूलतः व्यक्तिहरूमा अन्तर मूलकै कारण आफ्ना सिर्जनात्मक आत्मा वा शक्तिलाई अभिव्यक्त गर्नका लागि प्रत्येक व्यक्तिले भिन्न भिन्न जीवनशैली अपनाउँदछ र व्यक्तित्वको विकासमा यो जीवनशैली ज्यादै महत्त्व हुन्छ, भन्ने मूल चिन्तनलाई व्यक्त गरेका छन् । त्यसैले जीवनशैली यिनको सिद्धान्तको एउटा अद्वितीय योगदान हो र मानव व्यक्तित्वको स्वरूपलाई जान्ने मूलभूत आधार शिल्पका रूपमा देखिन्छ । अतः यिनको क्षतिपूर्ति सिद्धान्तले हीनताको भावनालाई पूर्ति गर्ने प्रयास गर्दछ र यसको स्वरूप श्रेष्ठताको भावना देखापर्दछ र त्यो भावना हीनताको भावनाको पूरकका रूपमा देखिन्छ, भन्ने मानवीय मनोवृत्तिलाई उजागर गर्दछ ।

मान्छे श्रेष्ठता प्राप्त गर्नका लागि जीवनमा अनेकन किसिमका कुराहरू गर्ने गर्दछ । व्यक्तिको यस प्रकारको प्रयास कस्तो हुन्छ, भन्ने कुरा उसमा विद्यमान हीनताको स्वरूपमा निर्भर रहन्छ । ऊ आफ्नो हीनतालाई नियन्त्रित गर्न तथा सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त गर्नका लागि एक निश्चित ढङ्ग अपनाउँछ । जीवनमा अपनाइएको यही विशिष्ट ढङ्गलाई नै एड्लरले जीवनशैली भनेका छन् । प्रत्येक बच्चाले पाँच वर्ष पुग्दाको उमेरमा हीनताको भावनामाथि विजय प्राप्त गर्न तथा समाजसँग समायोजन स्थापित गर्न एक निश्चित एवम् स्थायी जीवनशैलीको निर्माण गर्दछ (घर्ती, २०६७:३६) । यसपछिका व्यवहार पनि यसैतर्फ लक्षित हुन्छन् । व्यक्तिका चेतन तथा अचेतन अनि उसका सोचाइ, अनुभव गराइ, यौन तथा सामाजिक रूचिजस्ता सबै पक्षको प्रतिनिधित्व जीवनशैलीले गर्दछ । जीवनशैलीले सबै व्यक्तिका सम्पूर्ण व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्दछ ।

अतः एड्लरले फ्रायडले उल्लेख गरेका इदम् र पराहम्लाई छोडी अहम्लाई मात्र स्वीकार गरेका छन् र त्यसलाई नै आफ्नो अध्ययनको क्षेत्र बनाएका छन् । एड्लरको यस मान्यतालाई अन्ना फ्रायडले पनि सैद्धान्तिक रूपमा समर्थन गरेकी छिन् । एड्लरले जीवनशैलीको अतिरिक्त सामाजिक रूचि तथा क्रियाकलापको स्तरलाई पनि व्यक्तित्वलाई प्रभावित गर्ने तत्त्व भनेर उल्लेख गरेका छन् (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : ८५) । एड्लरले सपनालाई श्रेष्ठता प्राप्तिबाट हुने तृप्तिको प्रयास मानेका छन् । एड्लरले आफ्नो सिद्धान्तमा व्यक्तित्वको समग्रतामा ध्यान दिएका छन भने फ्रायडले व्यक्तित्वको जीवनशैलीलाई

कामवासनासँग जोडेका छन् । तर एडलरले शक्ति प्राप्त वा समाजमा समायोजनको लागि जीवनशैलीले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरा गर्दछन् । व्यक्ति एक सामाजिक प्राणी हो तथा ऊ प्रत्येक सामाजिक पक्षमा उन्नती र प्रगति गर्न चाहान्छ । तर उसको प्रमुख समस्या भनेको सामाजिक समायोजन नै हो । जसरी एक व्यक्तिको सामाजिक समायोजन हुन्छ त्यसै गरी उसको यौनिक जीवन, आर्थिक समायोजन एवं विकास हुनजान्छ । एडलरको अनुसार व्यक्तित्व विकासको मुख्य कारक भनेको शक्ति प्राप्त एवं सामाजिक यथार्थको बीच सङ्घर्ष नै हो भन्ने रहेको छ ।

३.३ कुमारी शोभा उपन्यासमा एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रयोग

विजय मल्ल (१९८२-२०५६) आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराका मनोवैज्ञानिक धाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । मल्लद्वारा लिखित उपन्यासमध्ये **कुमारी शोभा** (२०६९) उत्कृष्ट मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । उपेन्द्र र शोभाको बीचको प्रेम प्रसङ्गलाई विषयवस्तुका रूपमा अँगालेर लेखिएको यस उपन्यास मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा केन्द्रित रहेर रचना गरिएको छ । औपन्यासिक घटना, पात्रको मनोवृत्ति र सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशलाई एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्नु नै यस परिच्छेदको मुख्य ध्येय रहेको छ ।

३.३.१ औपन्यासिक घटनाक्रम

कुमारी शोभा काठमाडौँमा प्रचलित कुमारीसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित रहेर लेखिएको उपन्यास हो । काठमाडौँ उपत्यकाका नेवारी समाजका कुमारीलाई जिउँदी देवीकी रूपमा लिइन्छ । यही कुमारीको जीवन चरित्रमा केन्द्रित विजय मल्लले यस उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाएका छन् । यस उपन्यासको कथावस्तु मनोविश्लेषणमा आधारित छ । समाजमा प्रचलितभएर रहेको लोकप्रथा र विश्वासको कारण मानिसको मनमा कस्तो प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरालाई नै यस उपन्यासमा मुख्य रूपमा देखाइएको छ । धार्मिक तथा सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई आधार बनाए तापनि त्यसले शोभाको जीवन चरित्रमा र सिङ्गो मानसिकतामा कस्तो सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरामा केन्द्रित भएर आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा कथानक अगाडि बढेको छ । शोभाको मानसिक विकारलाई

औपन्यासिक घटनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यो उपन्यास उसैको जीवनशैलीमा केन्द्रित रहेको छ ।

एक पटक कुमारी द्यौमैजु बनि सकेकी कुमारी शोभा कुमारीको रथयात्रा हेर्न सँगै जाने सल्लाह अनुसार उषाको प्रतीक्षामा बसेकी शोभाले आफू सानामा कुमारी बन्दाको क्षणको सम्झनासँगै यस उपन्यासको घटनाको प्रारम्भ हुन गएको छ । शोभाको जीवनशैली, सामाजिक नीति नियम र मान्यतासँग मेल खाने किसिमको र सुरुवातै सामाजिक मर्यादा पालनाप्रति उत्प्रेरित रहेको छ । सोही अनुसार शोभाको चेतन मनले धार्मिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा निर्मित सामाजिक विश्वास र किंवदन्तीलाई मान्न बाध्य बनाएको छ । शोभाको मनस्थितिमा भएको भावलाई यस उदाहरणबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

“उनको भिन्न-भिन्नको कुनै एउटा अर्कै व्यक्तिले कराएर तिनलाई भनिरहेछ -तिमी सक्तिनौ शोभा ✕ तिमिले अचेतनमा जे लागेको छ, ✕ जसबाट तिमि भाग्न चाहेकी छौ ✕ जोसँग तिमि तर्सेकी छौ ✕ यसबाट तिमि अलग्गिन सक्तिनौ शोभा ✕ तिम्रो यो निरर्थक प्रयास हो । तिमि यसमा जिद्दिनौ, तिमि हाँछ्यौ ✕” (पृ. २) । माथिको उद्धरणले शोभाको मनस्थितिमा नैरास्यता उत्पन्न गराइ दिएको छ । समस्याबाट टाढा जान खोजे पनि सक्ने अवस्था भने छैन ।

यसबाट शोभाको चेतन अचेतनबाट पराजित भएको छ र हीनताको भाव पैदा भएको देखिन्छ । मानिस समाजमा सम्मानित र आफू समान व्यक्तिहरूको तुलनामा उच्च स्थान प्राप्त गर्न चाहान्छ तर त्यो कुरा शोभामा सम्भव छैन । उमेरको विकासक्रमसँगै शोभामा पनि शारीरिक तथा मानसिक परिवर्तनहरू आउन थाल्दछन् । यसैक्रममा शोभाको एक दिन स्यम्भू परिक्रमा गरिरहेको बेलामा अचानक उपेन्द्रसँग भेट हुन पुग्दछ । यिनीहरूले एक अर्कालाई मन पराउन पुग्दछन् । यिनीहरू अनेक बाहाना बाजी गर्दै बालाजुको एकान्त ठाउँमा भेटघाट गर्दछन् र उपेन्द्रले शोभालाई आफ्नी देवता समान प्रेमिका ठान्दछ । तर “एकचोटि कुमारी देवी भएकी द्यौ मैजुलाई कसैले बिहे गर्न हुन्न । बिहे गर्ने पहिलो व्यक्ति चाँडै मर्नेछ ” (पृ. १६) । यो भनाइले शोभाको मानसिकतामा गहिरो आघात पुऱ्याएको छ । यसले शोभालाई सामान्य नारीबाट असामान्य नारीतर्फ उन्मुख गराएको छ । समाजको त्यो अन्धविश्वास परम्परालाई

शोभाले पनि अडिगकार गर्नुपर्ने बाध्यता र विश्वासले शोभाको मानसिकतामा हीनता ग्रन्थिको उच्चता देखिन्छ । जसका कारणले शोभा विक्षिप्त र असामान्य जीवनशैलीमा बाँच्न बाध्य भएकी छ ।

यसै क्रममा शोभा उपेन्द्र र उषा कुमारीको रथयात्रा हेर्न शोभाकी फुपू राजमतीको घर पुग्दछन् । त्यहाँ शोभाको मोहिनीसँग भेट हुन्छ र मोहिनी आफू सानामा भयालबाट खस्दा त्यस बेलाकी कुमारी देवी शोभाले केही हुँदैन भनी बाँचेकाले र अहिले उनकै दर्शनार्थ आएको भन्ने कुराले शोभालाई भनै आफू देवी नै होकी भन्ने विश्वास पर्न जान्छ । शोभालाई मोहिनीको कुराले बिचलित बनाइदिन्छ र अतीतमा आफूले बिताएको कुरा स्मरण गराइदिन्छ । त्यसपछि उपेन्द्रसँगको आफ्नो प्रेम अनैतिक ठान्न थाल्दछे र शोभामा मानसिक बेचैनी र सामाजिक अन्धविश्वास प्रधान हुँदै जान्छ । “मानिस कुनै न कुनै काल्पनिक विचारहरूको सहारामा बाँच्दछ । मान्छे अतीतका अनुभवहरूको अपेक्षा आफ्ना आदर्शहरू तथा भविष्यका आशाहरूद्वारा अधिक प्रेरित हुन्छ (घर्ती, २०६७:३४) ।” शोभा पनि जैविक मानवीय गुण भएकी केटी हो । भविष्यमा उनी पनि आम नारीसरह उपेन्द्रसँग विवाह गरी घरजमगर्न चाहान्छे तर उसको जीवनमा सामाजिक बन्धनको कारणले त्यो स्वतन्त्रता पाउँदैन । यसले गर्दा उपेन्द्रको जीवन रक्षागर्न चाहान्छे र उ बाट टाढा हुन खोज्दछे । यसैक्रममा राजमतीको घरमा बाबुकाजीको भेट शोभासँग हुन पुग्दछ । शोभालाई अनेक बाहाना बाजी गरी मन पराउँछ तर उसको व्यवहार शोभालाई मन पर्दैन । त्यसले आफूलाई अनैतिक काम गर्छकी भन्ने ठानेर शोभा आफ्नो घर फर्किन्छिन । कुमारी यात्राको क्रममा बाबुकाजीले आफूलाई ढोका थुने त्यही बस्न जवर्जस्ती गरेको घटनाको स्मरणसँगै उपन्यासको घटनाको सङ्घर्ष विकास हुन जान्छ । शोभा एकै छिनमा मूर्छा पर्ने अचेतावस्थामै आफू कुमारी हुँदा गर्ने क्रियाकलाप गर्न थाल्दछिन् । त्यो कुरा बहालभरि फैलिन पुग्दछ । उनको दर्शनको लागि मानिस त्यहाँ भेला हुन पुग्छन् र उपेन्द्र पनि त्यहाँ आइपुग्दछ । उपेन्द्रलाई देख्ने बित्तिकै “लौ लौ महाकालीले खड्ग उचालेर हान्न लाग्नु भो : उपेन्द्र भाग भनेको ऋ भाग यहाँबाट (पृ.३९) ।” भन्दै शोभा बर्बराउन थाल्दछिन् । यो कुरा उपेन्द्रलाई विश्वास हुँदैन । उ पढेलेखेको शिक्षित भएकाले यस्ता कुरामा विश्वास गर्दैन । शोभालाई अस्पताल लिएर जान्छ । शोभालाई डाक्टरले यो कुनै रोग नभएर हिस्टेरिया हो । यसको लागि छिटो विवाह गर्नु पर्ने सल्लाह दिन्छ । उपेन्द्र उच्च शाहस र हिम्मत भएको व्यक्ति

हो भने शोभा कमजोर मानसिकता भइकी नारी चरित्र हो । उपेन्द्रलाई उसले आफूसँग विवाह गर्ने पहिलो व्यक्ति मर्ने भएकाले आफूलाई बिसन आग्रह गर्दछे तर त्यो कुरा उपेन्द्रले विश्वास गर्दैन भने शोभा समाजमा रहेको अन्धविश्वास र परम्परागत सामाजिक मूल्य र मान्यताबाट मुक्त हुन सकिदैन र उ द्विविधा ग्रस्त बन्न पुग्छे ।

कुमारी शोभाको मध्यभाग अर्थात सङ्घर्ष विकास भने बाबुकाजीले शोभाको दाजु मोतिरत्नसँग शोभा आफूलाई दिन धम्क्याए पछि हुन्छ । द्यौ मैजु शोभा मलाई निकै मन पयो । तिनलाई विहे गर्ने मेरो विचार छ । “द्यौ मैजु विहे गरे चाँडै मरिन्छ रे, यसो उसो भन्छन् । मानिसहरू मेरो गोली मलाई त्यस्तो कुराको डर छैनन् । कसो मोति भाई ? (पृ.५८) । शोभा भने उपेन्द्र राजमती उसको फुपूको भाई मणिकसँग आरती अजिमाकहाँ पूजा गर्न गएका हुन्छन् । शोभा त्यत्तिकैमा स्यम्भूको सिंढी चढ्न सकिदैन । राजमती र मणिक मात्र पूजा गर्न जान्छन् । शोभा र उपेन्द्र भने प्रेमलाभ गरी एकान्त ठाउँमा त्यही बस्दछन् । अकस्मात शोभा “भैरवलाई भाग हाल्नु अजी भैरवलाई उसको क्यै दोष छैन । सब मेरो दोष हो । क्यै नगर्नोस क्यै नगर्नोस उसलाई (पृ.६८) ।” भन्दै बर्बराउन थालिन्छन् र मूर्छा पर्छिन् । शोभाको यस्ता समस्या व्यक्तिगत समस्या मात्र नभएर सारा समाजकै समस्याको कारण हो भन्न सकिन्छ । “कुमारीलाई विहे गर्दा पहिलो पतिको मृत्यु निश्चित छ ” भन्ने लोक विश्वासको कारणले शोभामा डर, त्रास, उदासिनता र शून्यता छाएको छ । यसबाट अलग भएर शोभा बाँच्न सकिदन् । उसलाई यसले आशक्ति र ग्रस्त बनाएको छ । अझ उनको अवस्था र विश्वासलाई समाजले मलजल गरेको छ (श्रेष्ठ, २०४१ : ५२) । त्यसैबेला शोभाको घरमा आवत जावत गर्ने मिस्रीले उपेन्द्र र शोभाको सम्बन्धको कारण देवी उत्रेको र उसलाई अनिष्ट भएको कुरा गर्दछिन् । समाज पनि शोभाको विरुद्ध विचारसँग सहमत देखिन्छ । उपेन्द्र र शोभा बीचको सम्बन्धको कारण शोभा रोगी बन्न पुगेकी हो भन्ने कुरा मिस्रीको यो भनाइबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ ।

“किन द्यौमैजु शोभालाई देवता आएको छ, थाहा छ तपाईंहरूलाई मलाई त के लाग्छ भने हेर्नुोस् : उनलाई कसैसँग उठवस, हिडँडुल र यताउति गर्न नदिनुोस् । उपेन्द्रकाजीसँग यताउती गइरहेकी म उनलाई बराबर देख्छु । यो ज्यादै डरलाग्दो कुरा हो । एक त कुमारी देवी

भइसकेकीले कुनै लोगने मानिससँग लसपस गर्न हुँदैन । गन्यो भने उपद्रह भइहाल्छ” (पृ. ६४) । मिस्रीका बचनवाट क्रुद्ध भएकी शोभा उनलाई तत्काल त्यहाँबाल बाहिर पठाउन चाहान्छिन । फेरी उनको मानसिकतामा त्यस कुराले गहिरो प्रभाव पार्दछ । त्यस्ता सामाजिक विश्वासले समाजमा जरा गाढेकाले उनी विश्वास गर्न बाध्य हुन्छिन र उपेन्द्रलाई आफ्नो घर आउन नदिन आग्रह गर्दछिन । उपेन्द्र भने उच्च मानसिकता भएको शिक्षित केटो भएकाले त्यस्ता अन्धविश्वासको पछि लाग्दैन । परिवारको विरोध हुँदा हुँदै पनि शोभालाई विवाह गर्न नपाए घरै छाडेर जाने दृढ सङ्कल्प समेत गर्दछ । बाबुकाजीले समेत शोभालाई आफ्नो बनाउने र घरमा आएर दुख दिन थालेकाले उपेन्द्र र बाबुकाजीका बिचमा द्वन्द्व बढ्न थाल्दछ । शोभाले बाबुकाजीले आफूलाई अँध्यालो गुफाजस्तो कोठामा लागि उसैसँग विवाह गरें भन्दै बलात्कार गर्न खोजेको, आफू त्यहाँबाट भाग्न नसकेको, उपेन्द्रलाई गाडीले किचेर मारेको सपना शोभाले देख्न पुग्दछे । शोभा चेतनावस्थामा हुँदा त्यस्ता कुरा भ्रम जस्तो लागे पनि सामाजिक बन्धन र परम्पराका कारणले त्यस्ता कुरा माथि विश्वास गर्न बाध्य हुन्छे ।

आफ्नो धर्म संस्कृति र समाजले परापूर्व कालदेखि विश्वास गर्दै आएको कुरालाई उपेन्द्रकी आमा शारदाले पनि विश्वास गर्दछिन् । आफ्नो छोरा गुम्ने डर, त्रास र भयको कारणले उपेन्द्र र शोभाको विवाह हुन नदिने विचारले शोभाको घर जान्छिन् । तर शोभाको आदर्शमय वचन, विन्नम स्वभाव र सुन्दर रूपवाट प्रभावित भई विवाह गर्ने अनुमति दिई घर फर्किन्छिन र त्यसवाट नै यस उपन्यासको घटनाले चरमोत्कर्ष प्राप्त गरेको छ । शोभा आफूलाई पीडा दिएर भए पनि उपेन्द्रको जीवन रक्षागर्न चाहान्छे । शोभालाई एकातिर सामाजिक संस्कारले बाँधेको छ भने अर्कातिर यौन चाहना र कुण्ठाले सताएको देखिन्छ । सामाजिक अन्तर्द्वन्द्वमा फसेकी शोभामा बाँच्ने जिजीविषा भने बाँकी रहेको देखिन्छ । उता आफ्नै काकी राजमतीवाट अपमानित शोभालाई विवाह गर्न नपाएको पीडा स्वरूप बाबुकाजी भने माहिलीको भट्टीमा गएर टन्न रक्सि खान थाल्दछ । यसै क्रममा शोभा आफू विवाह नगर्ने पक्षमा पुग्दछे बौद्ध भिक्षुनी बन्ने निर्णय गर्दछे । तर भिक्षुले भिक्षुनी बन्न दिँदैन । त्यसपछि भन शोभाको मनमा बेचैन उत्पन्न हुन्छ । उ अन्तिममा बाबुकाजी मरेपछि उपेन्द्रसँग विवाह गर्ने सोच बनाउँछे । यसवाट के देखिन्छ भने काल्पनिक विचार र आशामा शोभा बाँचेकी छे । बाबुकाजी ट्रक दुर्घटनामा परि मरेको खबरले शोभामा फेरी पुरानै कुराले समात्न पुग्दछ ।

मलाई हिजोमात्र विवाहको प्रस्ताव गरेकाले उसको मृत्यु आज हुन गयो भन्ने विश्वास गर्दछे । जव उपेन्द्रको आग्रह अनुसार अन्तिममा समाजको बैवाहिक विधि र रीतिरिवाज एवम् परम्पराविना नै उपेन्द्रको पत्नी हुन शोभाले स्वीकार गर्दछे र यसैबाट यस उपन्यासको घटानक्रमको अन्त्य हुन पुग्दछ । जव उपेन्द्रले शोभालाई समाउँदा उनले पहिलाको जस्तो कडा विरोध नगरी उपेन्द्रलाई नै आफ्नो माया सुम्पन तयार हुन्छे । यसबाट उनीहरू भावनात्मक र व्यवहारिक मिलनमा पुग्दछन् । यसै बाट यस उपन्यासको कथावस्तुको अन्त्य भागको निर्माण हुन पुगेको छ ।

वास्तवमा मानिसको जीवनशैलीको निर्धारक भनेको समाज नै हो । समाजमा विद्यमान अन्धविश्वास र नेवारी सांस्कृतिक परम्पराले गर्दा शोभाको मानसिकतामा रूग्णता उत्पन्न भएको छ । समाजले नै मानिसको मानसिकताको निर्माण गरिदिन्छ । जुन समाज अन्धविश्वास र रूढि ग्रस्त बन्छ त्यही समाजमा हुर्किएका व्यक्तिहरू त्यस समाजका नीति नियम, सामाजिक मान्यताबाट टाढा रहन सक्दैनन् । शोभामा पनि समाजकै कारणले मानसिक अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न गराएको छ । यसै कुरालाई मल्लले औपन्यासिक घटनाक्रममा बाँधेर यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । धार्मिक र सामाजिक परिवेशबाट जेलिएको नेपाली नेवारी समाजको कुमारी बन्ने चलन र त्यसले कुमारी बनेका नारीहरूले विवाह नगरी बस्नु पर्छ । कुमारी वा द्यौमैजुले विवाह गर्नु भने उसको पहिलो पति मर्छ भन्ने नेवारी समाजको रूढिका कारण शोभा जस्ता कयौं नारीहरूको जीवन नै बिचलित भएको कुरालाई यस उपन्यासका माध्यमबाट मल्लले देखाउन खोजेका छन् । अतः धार्मिक र सामाजिक परिवेशबाट युगौं देखि नै जेलिएर आएको मान्छेको मानसिकतामा अहिलेको आधुनिक युगमा आउँदा पनि केही परिवर्तन हुन सकेको छैन भन्ने कुरालाई यस उपन्यासले देखाउन खोजेको छ ।

३.३.२ पात्रको मनोवृत्ति

विजय मल्लद्वारा लिखित **कुमारी शोभा** उपन्यास सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिमा निर्माण भएको उपन्यास हो । यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र वा चरित्र शोभा हुन् । शोभाकै मानसिक अन्तर्द्वन्द्वबाट उत्पन्न उतावचढावलाई प्रमुख समस्याका रूपमा यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यस उपन्यासका प्रमुख पुरुष पात्रहरूमा उपेन्द्र, बाबुकाजी, मोतीरत्न, मणिक,

द्रव्यरत्न, गोपाल, परमानन्द, गणेश, डाक्टर आदि रहेका छन् भने नारी पात्रहरूमा शोभा, राजमती, मिस्री, धनमाया, उषा रमा, रूक्मा, मोहिनी, शारदा, रत्नमाया, अजी, काकी, माहिली, चौमैजु, आमा, फुपू आदि रहेका छन् । यिनीहरूले आ-आफ्नो बुद्धि, विवेक र जातीय हैसियत अनुसारको क्रियाकलाप उपन्यासमा देखाएका छन् । यस उपन्यासमा विभिन्न खालका पात्रहरूको प्रस्तुति देखाइए तापनि शोभा र उपेन्द्र यस उपन्यासका प्रमुख नारी र पुरुष पात्र हुन् । यिनीहरूकै केन्द्रीयतामा यस उपन्यासको घटनाक्रम अगाडि बढेको छ ।

(क) शोभा

कुमारी शोभा यस उपन्यासकी पात्र शोभा अन्य नारी वा महिला भन्दा कमजोर रूपमा प्रस्तुत भएकी छे । समाजको धर्म, संस्कृति र परम्पराले गर्दा उसमा हीनता भावनाले उच्चता प्राप्त गरेको छ । उपन्यासकी केन्द्रीय चरित्र शोभामा मोहिनीहरूजस्तै सर्वसाधारण नारी हुन नसकेकोमा देवतत्वबाट एवम् कुमारी पदबाट पनि आफूलाई हटाइएकोले न त मानिसको स्थान न त देवताको स्थान पाउन सकेकी छे । जसबाट नै शोभामा हीनताको भावना पैदा हुन गएको छ । शोभाले आफ्नो बाल्यकालको चौमैजु बनेको कुरा एकातिर सम्झिरहेकी हुन्छे भने अर्कातिर युवा अवस्था भएको र यौन चाहना तथा प्रेम भाव उत्पन्न भएको छ । शोभा एक पटक कुमारी देवी भैसकेकीले उसले विवाह गर्नु हुँदैन । विवाह गरेमा पहिलो लोग्ने मर्छ भन्ने अन्धविश्वास र लोक विश्वासले जरा गाडेको छ । शरीरको विकासक्रमसँगै प्रेम प्रणय र विवाह गर्न ऊ चाहान्छे । यो उसको प्राकृतिक तथा जैविक गुण हो । ऊ उपेन्द्रलाई प्रेम गर्छे र विवाह गर्न चाहान्छे भन्ने कुरा शोभाको यस भनाइबाट थाहा पाउन सकिन्छ । “म साधारण नारी हुन चाहान्छु, सजिलोसँग विवाह गर्न चाहान्छु तिमीसँग (पृ.१०८) ।” उसभित्रको सामाजिक अन्धविश्वास नै उसको इच्छापूर्तिको बाधक बन्दछ । विस्तारै उसमा हीनताको भावनाले जरा गाड्दछ । सामाजिक तथा धार्मिक संस्कार र अन्धविश्वास तथा अशिक्षाले गर्दा नै उनी समाजको विरुद्धमा जान सक्दैनन् । जसले गर्दा चेतनले अचेतनलाई दबाएर राख्दछ । परिणाम स्वरूप शोभामा विक्षिप्तता पैदा हुन पुग्दछ । मानिसको जीवनशैली समाजले निर्धारण गर्दछ । शोभा पनि उपेन्द्रलाई पाउने र आम नारी सरह बन्न चाहान्छे भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको यस उदाहरणबाट पनि पुष्टि गर्न सकिन्छ । “यिनकोमोहिनीको बिहे भइसक्यो बच्चा पनि

भइसक्यो । बिहे गर्नलाई कुनै आपत्ति छैन । सजिलैसँग गर्छन् । उनी तिनीहरू भन्दा लाखौं गुणा राम्री छिन् । कसैले बिहे नगर्ला भन्ने डर छैन । भ्यालमा मात्र बसे पनि सबका आँखा उनी माथि नै पर्छन् । सबैले मोहित भएर हेर्छन् । उपेन्द्र तिनीसँग त्यतिकै आकर्षित छ । उनी पनि त्यतिकै उपेन्द्रसँग आकर्षित छिन तैपनि उनको विवाह उपेन्द्रसँग हुन सक्दैन । उनी गर्न सक्दैनन् । यहाँनिर मोहिनी र उनमा फरक छ । “कसको जीवन सफल, यिनै मोहिनीको कि शोभाको ? कसलाई सुख छ ? उनलाई कि तिनलाई ?” (पृ.२६) । यस भनाइबाट शोभाले उपेन्द्रसँग चाँडै नै विवाह गर्न चाहान्छे भन्ने कुरा पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

शोभा भित्र गहिरिएरै रहेको हीनताको भावनाकै कारणले शोभाको अचेतनमा दमित कामवासनाले जब सन्तुष्टि पाउन सक्दैन । त्यसपछि उनको अनेक किसिमका मानसिक उतावचढावहरू देखिन थाल्छन् । उनी सामान्य नारीबाट असामान्य मनोवृत्ति भएकी नारी हुन् पुगिन्छन् । पहिलो लोगने मर्छ भन्ने भय र त्रासबाट आफूलाई माथि बढाउन सक्दैनन् । आफूले आफूलाई कष्ट दिएर बाँच्न विवश हुन्छे शोभा । बिहे गर्नु जस्तो स्वाभाविक इच्छालाई दबाएर रातदिन चिन्तित र दुखी भई आत्मपीडनलाई सहज रूपमा समाजको आदर्श र नैतिकतालाई आत्मसाथ गर्दै स्वीकार गर्न पुग्दछे । मानसिक अन्तर्द्वन्द्व जति बढ्दै जान्छ शोभाले मृत्यु वा मरण प्रवृत्तिलाई पनि स्वीकार गर्दछे । “यसरी आँखा पगले भैं उनको मुटु पनि पग्लिदै मैतवत्ति जस्तै भ्याप्पनिभी दिए कस्तो शान्तिपूर्ण मृत्यु हुने थियो उनको । समस्थ भन्फट र समस्याबाट उनी मुक्त हुन्थिन र महा निर्वाणको स्वाद उनी चाख्न पाउथिन” (पृ.१६) । शोभा आफूलाई एकलो र शून्य ठान्दछे । आफै विलौना गरी निराशाको स्वः विरक्ति उनको मनमा झल्कन पुग्दछ । शोभा चेतन र अचेतन मनको विचको अन्तर्द्वन्द्वमा परेर बाँचेकी छे । इच्छाहरूलाई दवाएका कारणले इद, अहम् विच तीव्र द्वन्द्व हुन्छ र कमजोर मानसिकताकी शोभालाई यौन इच्छा वा तृप्तिको उन्मादले समात्न पुग्दछ । “उपेन भाग भनेको भाग तिमी मेरो नाकको प्वालबाट सर्प निस्करहेछ टोक्ला भनेको तिमीलाई टोक्ला भनेको भाग” (पृ. ११२) । यसरी समय समयमा कुमारी शोभामा विभिन्न किसिमका मनोग्रन्थिहरूको विकास भएको छ । उ सधैं दोधारमा पर्छे । कुनै पनि कुराको निर्णय आफै गर्न सक्दैन । यसो हुनुको परिणाम भने उ प्रेमको अनुराग र अन्धविश्वास विचको चपेटाबाट मुक्त भएर बाँच्न सक्दैन । समाजको रूढि ग्रस्त

अन्धविश्वासले भन भन गाज्दै लगेकाले उनलाई उपेन्द्रले जति सम्झाएपनि उपेन्द्रलाई अन्तिम अवस्थासम्म गाह्रो पर्दछ । समाजको नियम पालना गर्नु आफ्नो धर्म ठान्छे । फेरी ट्रक दुर्घटनामा परि बाबुकाजीको मृत्यु भएपछि त्यसको कारण समेत आफैलाई ठानी उपेन्द्रलाई त्यस कुरामा विर्सन आग्रह गर्दछे र ऊ भन्दछे । “उपेन्द्र बाबुकाजीले हिजो मात्र मसँग बिहे गर्ने प्रस्ताव गरेथ्यो । आज उसको मृत्यु भया भने साँच्चै मसँग बिहे नै गरेको भए उसको कति चाँडो मृत्यु हुन्थ्यो होला (पृ.१७२) ।

शोभाको यस कथनबाट एकातिर उनीमा अन्धविश्वासको गहिरो प्रभाव पारेको छ भने त्यसैले गर्दा अचेतनको चाहना दमित अवस्थामा नै रहेको कुरा स्पष्ट हुन जान्छ । यस उपन्यासका नारी पात्र पनि अशिक्षाका कारण अन्धविश्वासलाई स्वीकार गर्दछन् । उषा, उपेन्द्रकी आमा शारदा र मिस्री पनि उपेन्द्रलाई शोभाबाट छुटाउनु पर्ने कुरा गर्दछन् । जसले शोभालाई थप तनाव उत्पन्न गराइदिन्छ । प्रस्तु **कुमारी शोभा**का नारी पात्रहरू दुर्बल र कमजोर मानसिकताका देखिन्छन् । त्यसमा पनि शोभा यस उपन्यासकी केन्द्रीय चरित्र भएकीले उसमा शङ्का उपसङ्खा तथा सामाजिक अन्धविश्वासले जरा गाडेको छ ।

(ख) उपेन्द्र

उपन्यासको प्रमुख पुरूषपात्र पढेलेखेको शिक्षित युवक उपेन्द्र हो । उसले वर्तमानको यथार्थ र समाजलाई बुझेको छ । आजको आधुनिक पुरूषमा हुनुपर्ने गुण उसमा पाइन्छ । ऊ समाजको रूढि र अन्धविश्वासलाई विश्वास गर्दैन । त्यस्ता परम्परागत जडवादी अन्धविश्वासी समाजलाई निर्मूल पार्ने क्रान्तिकारी विचार उसमा पाउन सकिन्छ । त्यस कुरामा ऊ दृढ पनि छ । उपेन्द्रमा उच्चता ग्रन्थिको विकास भएको छ । उसले समाज परिवर्तनको लागि उपन्यासमा नेतृत्वदायी भूमिका खेलेको छ । आफ्नो इच्छा प्राप्त गरी मान प्रतिष्ठा र प्रेम कमाउनको लागि समाजको अन्धविश्वाससँग अन्तिम प्राप्त हात नलागेसम्म समाजसँग सङ्घर्ष गरिहन्छ । उपेन्द्रको विचार जीवनशैली पनि उच्च रहेकाले आफ्नी प्रेमिका शोभाले कुमारी देवीलाई विवाह गर्ने पहिलो पति मर्छ भने कुरामा कहिल्यै विश्वास गर्दैन भन्ने कुरा यस भनाइबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ । “यो त मलाई पहिले देखि नै थाहा थियो : तर मैले कहिले पनि पर्वाह गरेको थिइन् । के यस्तो अन्धविश्वासलाई मैले पत्याउँछु भनेर भन्ठानेकी तिमिले यता हेर यस्तो

अन्धविश्वास निर्मूल पार्नलाई नै म जन्मेको हुँ” (पृ.५३) । उपेन्द्र शोभालाई प्रगाढ प्रेम गर्दछ । शोभामा रहेको सामाजिक अन्धविश्वासको भ्रमलाई हटाएर आफ्नो प्रेम प्राप्तिको लागि समाज परिवारसँग उ सङ्घर्ष गरिरहन्छ । समाजलाई स्वतन्त्र र भय त्रास र परम्परावादी कुसंस्कृति र विकृतिलाई निर्मूल पारी शोभालाई आम नारी सरहको जीवन दिन चाहान्छ र शोभाको बलियो सहारा बन्न चाहान्छ । शोभाले आफूले विहे गर्ने पहिलो पति मर्छ भन्ने विश्वासलाई चिर्नको लागि उसले यसो भन्दै शोभालाई सम्झाउँदछ । “तिमीलाई यस्तो कुरा कसले गिदीमा भरिदियो कुन्नि सब असत्य मिथ्या र निरर्थक .... तिमिले त भन रक्षा गर्छ्यौँ भन्नु पर्नेमा उल्टो पोइ टोक्छ्यौँ भन्नु कहाँसम्मको मूर्खता हो । मलाई त लाग्छ तिमिले त मेरो कल्याण गर्छ्यौँ र जीवनभर सुखपूर्व बाँच्न सक्छौँ” (पृ. ६७) ।

उपेन्द्र आफूलाई वैज्ञानिक हिसावले सोच्दछ । शोभालाई देवी चढेको नभएर हिस्टेरिया लागेको कुरामा विश्वस्थ छ । सोही अनुसार शोभालाई डाक्टरकोमा लान्छ र डाक्टरको सल्लाह अनुसार औषधी उपचार गरी चाँडै विवाह गर्न चाहान्छ । यसबाट उपेन्द्रको बौद्धिकता इच्छा र संकल्प, आकांक्षा र प्रेम दृढ चोखो छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । शोभालाई नपाएसम्म समाजको अन्धविश्वाससँग निरन्तर लडिरहने शोभाको मस्तिष्कमा परेको नकरात्मक प्रभाव हटाउन आफैँ लागि पर्ने संकल्प समेत गरी कार्य अगाडि बढाउँछ (श्रेष्ठ, २०४१ : ५३) । उपेन्द्र समाजको अन्धविश्वाससँग कसरी लड्न तत्पर छ । जसले वर्षौँ देखि समाजमा जरा गाडेर बसेको छ भन्ने कुरालाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

अन्धविश्वाससँगको उसको युद्ध, उसको सङ्घर्ष, उसको द्वन्द्व जुनसुकै हदसम्म पुगे पनि शोभाको प्राप्तिका अगाडि प्रेमको पूर्णताको सामुन्ने ती सब नगण्य हुनेछन् । प्रेमको निमित्त जुनसुकै बलिदान दिन पनि पछि हट्ने छैन । यो कुरामा उसलाई पूर्ण विश्वास छ । यसमा उ पहाड जत्तिकै अविचल छ । दृढ र मजबूत छ । कसैको अस्वीकृतिले उ लाचार हुने छैन । बरू अरूलाई लाचार बनाउने छ ।

यसरी आफ्नो विचारमा दृढ निश्चयी उपेन्द्रले एउटा पढेलेखेको शिक्षित युवकको भूमिका निर्वाह गरेको छ । उसले बुद्धि र विवेकले काम गरी विस्तारै परिवर्तन सबैमा ल्याउने

विचार गरेको छ । उच्च भावना र जीवनशैली उपेन्द्रमा पाइन्छ भने बाबुकाजी चाँहि एक किसिमको अटेरी र जिद्दी स्वभावको पुरूषको रूपमा उपन्यासमा देखा परेको छ ।

यस उपन्यासमा उपेन्द्र बाहेक सबै पात्रहरू अशिक्षित रहेका छन् । प्रमुख पात्र शोभाले समेत औपचारिक शिक्षा समेत प्राप्त गरेकी छैन । अशिक्षा र सामाजिक सांस्कृतिक बन्धनकै कारणले उ अन्धविश्वासबाट मुक्त हुन सकेकी छैन । उपेन्द्र भने यस उपन्यासको शिक्षित दृढ र आत्मविश्वासी किसिमको पात्रको रूपमा उपन्यासमा आएको छ । ऊ नेवारी समाजमा रहेको अन्धविश्वासलाई जर्बैबाट उखेल्न चाहन्छ । अन्त्यमा आफू सफल पनि केही हदसम्म भएको छ ।

३.३.३ सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश

कुमारी शोभा उपन्यासको परिवेश काठमाडौँ उपत्यकाको निम्नवर्गीय नेवारी समाजसँग केन्द्रित देखिन्छ । परम्परादेखि विद्यमान भएर मान्दै आएको नेवारी संस्कृति, संस्कार र आदर्शलाई देखाउनु यस उपन्यासको सांस्कृतिक पक्ष हो भने उपन्यासमा घटेका घटनाहरू कहाँ कहाँ कसरी अगाडि बढ्दै गएका छन् भन्ने फरक फरक समाज र टोलको चित्रण गर्नु सामाजिक पक्ष हो । कुमारी शोभा उपन्यासको समाज भनेको रूढिग्रस्त र अन्धविश्वासले भरिएको छ । उपन्यासको बाँय वातावरण काठमाडौँको परम्परा, कुमारी प्रथा र समाजमा त्यसले पुऱ्याएको असरसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । कुमारी भइसकेकी केटीसँग विवाह गर्ने व्यक्ति मर्छ भन्ने अविश्वास र हिस्टेरियाको रोगी भएर बारम्बार विक्षिप्त भइरहने शोभालाई देवी चढेको भ्रमबाट नेवारी समाजमा कुमारी प्रथासँगै मौलाएको रूढिवादी संस्कृतिको उजागर भएको छ । यस उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यका भित्रको समाज र संस्कृतिलाई नै शसक्त रूपमा अगाडि ल्याइएको छ ।

यस उपन्यासका मुख्य पात्रहरूमा उपेन्द्र र शोभा रहेका छन् । यस उपन्यासमा उपेन्द्रको परिवार सम्पन्न जस्तो देखिए तापनि शोभाको परिवार भने गरिब रहेको छ । यस उपन्यासमा बाबुकाजी, भट्टी पसल्लीमाहिली तथा अन्य पात्रहरू पनि आर्थिक हिसावले निम्न मध्यम वर्गीय पात्रकै रूपमा आएका छन् । उपन्यासमा काठमाडौँमा युगौँदेखि बस्दै आएको

नेवारी समुदाय र तिनीहरूले मान्ने सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक परिवेश भल्काउने चाड, पर्व, जात्रा, भोज आदिको चित्रण र काठमाडौं वरिपरिको ठाउँहरूको वर्णन गरिएको छ भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रस्तुत यस भनाइबाट थाहा पाउन सकिन्छ । “राजमती पिचाबाट बोल्ता र लपेस भिक्छिन् र चार ठाउँमा चटामरी, मासु, माछा र बारा राखेर भाग लगाउँछिन् र सानो सिसी भिकेर पालामा थोरै रक्सी तुक्याउँछिन् (पृ.६८) । ”

यस उदाहरणलाई हेर्दा काठमाडौं असन तथा इन्द्रचोकको स्थानहरूमा बनाइने परिकार र सामान्य व्यक्तिले भोजन गर्ने खानाको वर्णन आएको छ । यस उपन्यासको परिवेश व्यापक देखिँदैन । रथयात्रा हेर्न गएको राजमतीको घर तथा स्यमभू वरिपरी इन्द्रचोक, विजेश्वरी र तलेजुको मन्दिर तथा पात्रहरूको घर आदि यस उपन्यासमा मुख्य घटना घटेका स्थानहरू हुन् । पात्रहरूको मनोवृत्तिमा विकार ल्याउने मुख्य कारण समाजमा विद्यमान सामाजिक सांस्कृतिक अन्धविश्वास र रूढिवादी संस्कार नै हो । यस उपन्यासमा उच्च र निम्न गरी दुई किसिमका मनोवृत्ति भएका पात्रहरू आएका छन् । उपेन्द्र लगाएतका केही पात्रहरूमा उच्च मनोवृत्ति पाइन्छ भने यस उपन्यासका अन्य पात्रहरूमा निम्न खालको मनोवृत्ति पाइन्छ । यस उपन्यासमा उपेन्द्रले समाजसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्‍यो । शोभामा दविएर रहेको पहिलो पोइ मर्छ भन्ने नेवारी सांस्कृतिक परम्परालाई तोडी नयाँ समाज निर्माण गर्ने अठोटका साथ अगाडि बढेको देखिन्छ भन्ने कुरा यस उदाहरणबाट दिन सकिन्छ । “म तिम्रो मुटुमा पसेको यही भयको कारणलाई खील निकाले भैं निकाल्न चाहान्छु” (पृ.१२१) । समाजमा रहेका मानिसहरूको अन्धविश्वासको कारणले शोभामा त्यस्तो नकरात्मक प्रभाव परेको हो भन्ने कारण पत्ता लगाएर सोही अनुसार शोभाको प्रेम प्राप्तिको खातिर समाज र संस्कृतिसँग कति पनि विचलित नभइ सङ्घर्ष गर्दछ ।

प्रस्तुत उपन्यासको घटना घटेको परिवेश स्थानिय हो भन्ने कुरा यसरी देखाउन सकिन्छ । “स्यम्भूको डाँडाले पश्चिमतिरको क्षितिजलाई डयाम्म छेकेर उभिएको छ । घाम लागि रहेको छ । रूखका हाँगा र पातहरू हावाले हल्लिरहेका छन्” (पृ. ६२) । सीमित वातावरणमा घटेको घटनालाई लिएर एउटा समुदायको सिङ्गो संस्कृतिलाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यस उपन्यासको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवेश काठमाडौंको नेवारी समाजमा चल्दै आएको कुमारी प्रथा र समाजमा त्यसले पुऱ्याएको असरसँग सम्बन्धित रहेको छ । कुमारी भइसकेकी

केटीसँग कसैले विवाह गर्‍यो भने त्यसको मृत्यु हुन्छ भन्ने अन्धविश्वास र हिस्टेरियाकी रोगी भएर बारम्बार विक्षिप्त भइरहने शोभालाई देवी चढेको भन्ने भ्रमपूर्ण नेवारी समाजमा कुमारी प्रथासँगै फैलिएको पुस्तौँ पुस्तादेखि मानिआएको रूढिवादी संस्कृतिलाई नै यस उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ । यस उपन्यासका शोभा लगायत केही नारी पात्रहरू समाजको आर्दशलाई मान्न तयार छन् । उनीहरूमा हीनता भावना प्रबल रूपमा आएको छ । यसरी नयाँ र पुरानो पुस्ता बिचको द्वन्द्वात्मक परिवेशको आधारमा उपन्यासको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश सङ्क्रमणकालमा गुञ्जिएको देखिन्छ । जसको कारणले शोभामा विभिन्न किसिमका मनोविकृति विक्षिप्तता देखा परी मानसिक र शारीरिक परिवर्तन ल्याइदिएको छ । कुमारी घरको चालचलन मूल्य तथा मान्यता, महिलाहरूले विभिन्न देवी देवताका मन्दिर र चैत्यहरूमा गई पूजा आरती र आरधना गर्ने पुख्यौली परम्परा र नेवारी समुदायमा रहेको जात्रा एवम् कुमारी रथयात्रा आदिवाट काठमाडौँ उपत्यकाको सांस्कृतिक परिवेशको एउटा बृहत् सामाजिक पाटोलाई देखाइ दिएको छ ।

३.४ निष्कर्ष

कुमारी शोभा सामाजिक सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक यथार्थको उद्घाटन गर्ने उपन्यास हो । यसमा सामाजिक आर्दश र अन्धविश्वास दुबैलाईपालना गर्नु पर्ने कारणले शोभाको जीवन असामान्य बन्न पुगेको कुरालाई देखाइएको छ । नेवारी जनजीवन र चालचलनले समाजका व्यक्तिका मनमा कस्तो किसिमको नकरात्मक असर पार्दछ भन्ने कुरा शोभाको जीवनमा घट्टने शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाबाट थाहा पाउन सकिन्छ । शोभाको शारीरिक परिवर्तनसँगै जीवन जीउने जीजिभिषा र आकांक्षा बढेर जान्छ । सामाजिक र सांस्कृतिक आर्दश र मर्यादाको कारणले शोभाको यौन चाहना वा कामवासनाको तृप्ति हुन सक्दैन । त्यसकारण उसको मनमा अनेक किसिमका असामान्य व्यवहार देखा पर्न थाल्दछन् । कुमारीले विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता समाजको रहेको छ । यो समाज र लोकविश्वासलाई सामूहिक अचेतनले भूमिका खेलिदिएकाले शोभामा त्यसको छाप पर्न जान्छ । उनी समाजको विरुद्धमा जान सक्दैनन् । आफ्नो अचेतनको चाहना विवाह र यौन सन्तुष्टिको इच्छालाई दमन गरिरहन्छे र उसको जीवन जर्जर र कुन्ठित बन्न पुग्दछ । उनको मानसिक समस्यालाई डाक्टर

र उपेन्द्रले मात्र बुभुकेका छन् । सोही अनुसारको निराकरणको उपाय पनि उनीहरू सोच्दछन् । मान्छेलाई समाजको वातावरण संस्कृति र आदर्शले कहाँ सम्म पुऱ्याउछ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसको मानसिक तथा शारीरिक विकासको कारण समाज, धर्म, संस्कृति नै हो । यसले मानिसमा सकारात्मक तथा नकारात्मक के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा नै यस उपन्यासमा सशक्त रूपमा आएको छ । अतः एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तलाई पनि यस उपन्यासले केही मात्रामा भए पनि समेट्न सफल भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तका आधारमाँकुमारी शोभा' उपन्यास

४.१ विषय परिचय

कार्ल गुस्ताभ युङ्ग (१८७५ - १९६१) फ्रायडका प्रमुख अनुयायी हुन् । मनोविश्लेषणको प्रारम्भिक विकासमा उनको महत्त्वपूर्ण योगदान छ । मनोविश्लेषणलाई भियनाबाट बाहिर परिचित गराउन उच्च भूमिका निर्वाह गर्ने युङ्ग पनि एडलर जस्तै फ्रायडको यौनसिद्धान्तबाट असहमत भएर सन् १९१२ मा फ्रायडबाट छुट्टिए । त्यस बेलासम्म फ्रायडले मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त ल्याइसकेका थिएनन् । युङ्ग फ्रायडको मनोविश्लेषण सम्प्रदायबाट अलग भएपछि उनले जुरिचमा मनोविज्ञानको अर्कै सम्प्रदायको स्थापना गरे, जसलाई **विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान** भनिन्छ । युङ्गको अचेतन, व्यक्तित्वका प्रकार, स्वप्नसम्बन्धी अवधारणा आदि महत्त्वपूर्ण छन् । त्यसैले यस परिच्छेदमा युङ्गको मनोविश्लेषणको आधारमा **कुमारी शोभा** उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको सङ्क्षिप्त परिचय

युङ्ग फ्रायडको मनोविश्लेषण सम्प्रदायबाट अलग भएपछि उनले जुरिचमा मनोविज्ञानको अर्कै सम्प्रदायको स्थापना गरे, जसलाई **विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान** भनिन्छ । युङ्गको अचेतन, व्यक्तित्वका प्रकार, स्वप्नसम्बन्धी अवधारणा आदि महत्त्वपूर्ण छन् । युङ्गले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्त आज ज्ञानविज्ञान, कला, साहित्य, दर्शनशास्त्रका साथै उपन्यास, चलचित्र आदि क्षेत्रमा व्यापक रूपमा प्रयोगमा आएको पाइन्छ । नेपाली साहित्य पनि उनको सिद्धान्तबाट टाढा हुन सकेको छैन । **कुमारी शोभा** उपन्यास पनि उनको मनोविश्लेषण सिद्धान्तबाट प्रभावित भएको छ । यहाँ उनका मुख्य सिद्धान्तका रूपमा आएका सामूहिक अचेतन, व्यक्तित्वका प्रकार र स्वप्नसम्बन्धीको मात्र विशेष रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

४.२.१ वैयक्तिक तथा सामूहिक अचेतन

युङ्गले अचेतनलाई वैयक्तिक अचेतन र सामूहिक अचेतन गरी दुई भागमा बाँडेर अचेतन मनको पृथक् व्याख्या गरेका छन् । “वैयक्तिक अचेतन भनेको आदिम मूलप्रवृत्तिहरू र व्यक्तित्वका अविकसित प्रवृत्तिहरूको पुञ्ज हो । त्यस्तै सामूहिक अचेतन भनेको संस्कृति, आदिम विश्वास ऐतिहासिक र परम्परागत संस्कार एवं व्यवहारिक प्रतिक्रियाहरूको पुञ्ज हो र यो व्यक्तिको पुराना पुस्ताबाट उत्तराधिकारस्वरूप प्राप्त गर्छ” (शर्मा, लुइटेल्, २०६७ : १८६) । युङ्गको व्यक्तिगत अचेतनले फ्रायडको अर्द्धचेतनसँग पूरै र अचेतनसँग केही हदसम्म सामीप्य राखेको पाइन्छ । त्यस्तै सामूहिक अचेतनका विषयहरूलाई आद्यबिम्ब भन्दै युङ्गले यो व्यक्तिको अन्तर्तहमा रहेको स्वीकारेका छन् । “युङ्गका अनुसार आद्यरूप एनिमस, एनिमा, पर्सोना र स्याडो हुन् । मानिसमा यी सबै आद्यरूपहरू विद्यमान रहन्छन् । एनिमसले नारीसुलभ गुण र एनिमाले पुरुषसुलभ गुणलाई जनाउँछ” (शर्मा, लुइटेल्, २०६७ : १८६) । यसका साथै “युङ्गले पर्सोनालाई व्यवहारिक मुकुण्डो भनेर व्यक्तित्व शब्दको पर्यायको रूपमा प्रयोग गरेका छन् भने स्याडोलाई व्यक्तित्वको छाँया अर्थात् पाप गर्ने क्षमताको रूपमा प्रयोग गरेका छन्” (रेग्मी, २०६५ : ८) । युङ्गको वैयक्तिक र सामूहिक अचेतनको प्रयोग साहित्यको क्षेत्रमा अत्यधिक भएको देखिन्छ । युङ्गले मनको अचेतन सम्बन्धी व्यापक खोज र अनुसन्धान गरेका छन् । उनले अचेतनलाई समष्टि वा सामूहिक अचेतन, सामूहिक अचेतन वा व्यष्टि वा वैयक्तिक अचेतन गरी दुई भागमा बाँडी सामूहिक अचेतनलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सार्दै जाने वंशाणुगत तत्त्वको व्यापक सञ्चित भण्डार मानेका छन् । सामूहिक अचेतन युङ्गको देन हो ।

व्यक्तिगत अचेतन मनको त्यो भाग हो जसमा व्यक्तिका निजी तथा दमित इच्छाहरू, प्राप्तिहरू र निजी सम्पदा रहन्छन् । सामूहिक अचेतन युगयुगदेखि आदिम पूर्वजहरूले सङ्ग्रहीत गर्दै आएका अनुभवहरूको पुञ्ज हो र यो हामीमा वंशाणुगत रूपमा आएको हुन्छ । सामूहिक अचेतनमा रहेका ती आद्य बिम्बहरू स्वप्न प्रक्रिया, मिथक, भ्रान्ति र प्रतीकहरूमा देखापर्दछन् । यसमा संवेगको प्रबलता रहन्छ । युङ्गले जन्म दिएका आद्य बिम्बहरू भगवान, भूत, माता, पिता, आकृति, बालक, जन्म, मृत्यु, पुर्नरजन्म, नायक, खलनायक आदिबाट आएका हुन् । मायाप्रेम, डर, शक्तिको पूजा, बालबच्चाको स्याहार सामूहिक अचेतनबाट आएका हुन् । यी अन्य जैविक

वंशाणुगत गुण भै परम्परित हुन्छन् र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा आदिम युगसम्म चलेर आएका हुन्छन् (भण्डारी, २०५८ :१६२) । युडका विचारमा मानिस संस्कार जनित रूपले हेर्दा स्त्री र पुरुष दुवै गुण भएको उभयलिङ्गी प्राणी हो । पुरुषमा स्त्रीप्रतिमा र नारीमा पुरुषप्रतिमाले व्यक्तित्वमा आन्तरिक रूपमा पूरकका रूपमा काम गरेका हुन्छन् । यिनै प्रतिमाहरूको थिचाइले नै कहिलेकाँही स्त्रीमा पुरुष गुण र पुरुषमा स्त्री गुण देखा पर्दछ ।

४.२.२ व्यक्तित्वको प्रकार

युङ्गले मानिसको व्यक्तित्वलाई अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी गरी दुई भागमा बाँडेका छन् । अन्तर्मुखी व्यक्तित्व भएको मानिस आफ्नै बारेमा सोच्छ । अन्तर्मुखी व्यक्तित्व भएको व्यक्ति पूर्णत आत्मनिष्ठ हुनुका साथै आत्मगत तत्त्वले शासित हुन्छ । यस्तो व्यक्ति अल्पभावी र आन्तरिक भावावेग र अनुभूतिमा बाँचेको हुन्छ । उसले बाहिरी जीवनमा रूचि दिँदैन । उ आफूलाई प्रकट गर्न नरूचाउने भएकाले रहस्यमय हुन्छ । भने बहिर्मुखी व्यक्तित्व भएको मानिस क्रियाशील र बाहिरी वा सामाजिक जीवनमा रूचि भएको हुन्छ । बहिर्मुखी व्यक्तित्वको विचार तथ्यमा आधारित हुन्छ । उ बुद्धि र विवेकद्वारा संसारलाई स्वीकार्दछ र तार्किक विश्लेषण गर्दछ । ऊ यथार्थवादी र भौतिकवादी हुने भएकाले बाहिरी वस्तुका बोध र संज्ञानलाई नियन्त्रण गर्दैन । बाहिरी वस्तुले पनि नियन्त्रित हुँदैन । अन्तर्मुखी व्यक्तित्वहरूको कामवासनाले भित्र तिर र बहिर्मुखी व्यक्तित्वको कामवासनाले बाहिरतिर आक्रमण गर्दछ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २२६) ।

४.२.३ स्वप्न सिद्धान्त

युङ्गको स्वप्न सम्बन्धी व्याख्या फ्रायड भन्दा भिन्न देखिन्छ । उनको स्वप्न सम्बन्धी सिद्धान्त अचेतन मनसँग आधारित छ । उनका अनुसार स्वप्नले व्यक्तित्वको न्यूनताहरूको परिपूर्ति गर्छ र सड्कटहरूको पूर्व सूचना दिन्छ र मनले पूर्णता चाहान्छ । जीवनको पूर्णता हाम्रो मनका सबै अंशको प्रकाशन र बुद्धिबाट हुन्छ तर अप्रकाशित अंश हाम्रो अचेतन मनमा हुँनेहुँदा कहिलेकाँही त्यो स्वप्नद्वारा प्रकाशित हुन्छ । युङ्गले विभिन्न पुराण, धर्मशास्त्र, रहस्यवाद आदिको अध्ययनबाट आफ्नो सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । सामूहिक अचेतन उनको

सिद्धान्तको महत्त्वपूर्ण र मौलिक खोज हो । मान्छेले वंशाणुगत रूपमा जैव पद्धति र जातीय अनुभव प्राप्त गरेका हुन्छन् । जैव पद्धतिले जीवन सुरक्षा जातिय उत्पत्ति गर्ने कार्य गर्दछ । जातिय अनुभवलाई आद्य बिम्बका रूपमा लिइन्छ र मान्छेले यिनलाई चाहेर पनि हटाउन सक्दैन । यिनले विगतको अनुभवको सञ्चार भविष्यका आशा र स्वप्न निर्धारण गर्ने गर्दछन । युङ्गका अनुसार मानव व्यक्तित्वलाई विगत वा आगत दुवैबाट हेरिनुपर्छ भन्ने रहेको छ (सिंह तथा तिवारी, १९८२ : २३७) । युङ्गका अनुसार व्यक्तिले सपनाका माध्यमबाट भूत, भविष्य र वर्तमानको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

४.३ कुमारी शोभा उपन्यासमा युङ्गको मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रयोग

विजय मल्ल (१९८२-२०५६) आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्पराका मनोवैज्ञानिक धाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । मल्लद्वारा लिखित उपन्यासमध्ये **कुमारी शोभा**(२०३९) उत्कृष्ट मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । उपेन्द्र र शोभाको बीचको प्रेम प्रसङ्गलाई विषयवस्तुका रूपमा अँगालेर लेखिएको यस उपन्यास मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा केन्द्रित रहेर रचना गरिएको छ । औपन्यासिक घटना, पात्रको मनोवृत्ति र सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशलाई युङ्गको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्नु नै यस परिच्छेदको मुख्य ध्येय रहेको छ ।

४.३.१ औपन्यासिक घटनाक्रम

विजय मल्लद्वारा लिखित **कुमारी शोभा** उपन्यास दोस्रो उपन्यासको रूपमा (२०३९) सालमा प्रकाशन भएको हो । यो उपन्यासको संरचना र बनोट मनोवैज्ञानिक रहेको छ । काठमाडौँको नेवारी समाजमा कुमारी मान्ने र कुमारीलाई जीवित देवी ठान्ने परम्परा देखिन्छ । यसरी एक पटक कुमारी भइसकेकी सुकन्यालाई जसले विवाह गर्छ, त्यो पहिलो पोइ मर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यही विश्वासबाट उत्पन्न **कुमारी शोभा** उपन्यासमा शोभाको विशेषत मनोग्रन्थिमा उत्पन्न तानावानालाई विषयवस्तु बनाएर यो उपन्यास निर्मित भएको छ । यसमा विशेषत उपन्यासकारले युङ्गको मनोविश्लेषण सिद्धान्तलाई अँगालेर व्यक्ति भित्रको सामूहिक अचेतनलाई देखाउन खोजेका छन् । आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा व्यवस्थित भएको यस उपन्यासको घटनाक्रम यसप्रकार रहेको छ ।

उपन्यासको घटनाको सुरुवात एक पटक कुमारी बनिसकेकी र अहिले बीस बाइस वर्ष पुगेकी युवती शोभाको इन्द्रजात्राको दिन कुमारीको रथ तानेको हेर्न जाने कि नजाने भन्ने मानसिक अन्तर्द्वन्द्वबाट भएको छ । कुमारी मनमा अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न हुनमा यहाँको समाज र समाजले पुस्तौ पुस्ता देखि अंगालेको सांस्कृतिक मूल्य मान्यता नै प्रमुख हो । समाजमा विद्यमान सामूहिक एवम अचेतनमा गढेर बसेको धर्म संस्कृति र परम्पराले शोभामा नराम्रो असर पारेको छ । उक्त कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ । “उसलाई विहे गर्ने पहिलो व्यक्ति चाँडै मर्नेछ । किनभने कुमारीको कुमारीत्व नष्ट गर्ने पहिलो व्यक्तिले आफुलाई त्यसरी नै बलिदान दिनुपर्छ, चाहे त्यो कुमारी पदबाटै हटेकै किन नहोस् । यस्तामा रहेको देवत्वलाई अपहरण गर्ने कुनै पनि व्यक्तिको मृत्यु निश्चित छ (पृ.१६) । समाजले सामूहिक रूपमा स्वीकार गरेको यो उत्तिलाई शोभाले पनि स्वीकार गरेकी छ । समाजले उनलाई देवी रूपी मुखुण्डो लगाइ दिएकाले आफुलाई देवी नै ठान्दछे । उसमा मानवीय जैविक गुण तथा नारीत्वको भावनाको विकाससँगै माया, प्रेम र यौन चाहना पनि पैदा हुन्छ । तर डर, त्रास र भयको कारणले त्यस्ता कुरालाई घृणा गर्दै अचेतनमा राख्न पुग्दछे । कुमारी पदबाट मुक्त भएर स्वतन्त्र समाजमा १३/१४ वर्षको उमेरमा बाहिर आउँछे । त्यसैक्रममा उपेन्द्र भन्ने केटासँग भेट हुन्छ । तर समाजको धर्म संस्कृतिले कुमारीलाई विवाह गर्न र यौन सन्तुष्टि जस्ता कुरा पुरा गराउन बर्जित भएकाले उपेन्द्रबाट टाढा रहन खोज्छे । यसले गर्दा शोभामा असामान्य परिस्थितिहरू देखा पर्दछन् ।

शोभा, उषा र उपेन्द्र जात्रा हेर्न शोभाकी फुपू राजमतीकामा गए पछि यस उपन्यासको दोस्रो परिच्छेद सुरु भएको छ । उपेन्द्र यहाँबाट फर्किसकेपछि राजमतीको भतिजो बाबुकाजी त्यहाँ आइपुग्छ । शोभाप्रति आकर्षित हुँदै उसले मिठा मिठा परिकार खुवाउने र शोभालाई त्यही राख्ने कोसिस गर्दछ । “यो बाबुकाजीको छाती कत्तिको ठूलो छ, आफ्नो जीउको मासु काटेर लाम्टाका लाम्टा चढाउन सक्छ यो बाबुकाजी भन्दछ” (पृ. ३१) । फुपूको घरमा मोहिनीले पनि कुमारी देवीलाई विश्वास गर्न सकिने आधार बताएकी हुन्छे । त्यसको कुराले र पहिलो पोइ मर्छ भन्ने जस्ता कुराले शोभाको मन सन्किन थाल्दछ । शोभामा पनि विभिन्न किसिमका असामान्य लक्षणहरू देखा पर्न थाल्दछन् । उषाले भन्दछे, यसरी सोच्दा मानिस बौलाउँछ तर शोभा त्यही जाती होइन र ?” (पृ. ३२) । जस्ता कुरा विश्वास गरी मृत्युवरणतिर उन्मुख भएको जस्तो

देखिन पुग्दछे । जात्राबाट घर फर्केपछि शोभाका मनमा अनेकन किसिमका विचारहरू आउन थाल्दछन् ।

शोभाको अचेतनमा समाज र संस्कृतिको गहिरो छाप परिसकेको हुन्छ । शोभा आम नारी जस्तो भएर बाँच्न चाहेर पनि उसमा समाजले देवी रूपी नकाव पहिरी दिएको छ । एकातिर बाबुकाजीले आफ्नी फुपूलाई शोभालाई मन पराएको कुरा गर्दछ भने अर्कातिर शोभा भो उसलाई घृणा गर्दछे । शोभा जात्रा हेरेर घर फर्किसकेपछि मुर्छा पर्छे र उसमा अनेकन किसिमका मानसिक विकृतिहरू देखा पर्दछन् । उसको स्वभाव तथा हाउँभाउ सामान्यबाट असामान्यतिर जान्छ । अचेतन अवस्थामा उसले “अजी लौ पूजा गर्नोस ऋ अजी लौ पूजा गर्नोस मलाई ऋ” भन्दछे (पृ. ३६) । आफु कुमारी घरमा गर्ने क्रियाकलाप गर्दै त्यहाँबाट अरूलाई जान आग्रह गर्दछे । उपेन्द्र एउटा आत्म विश्वासी र बहिर्मुखी चरित्र भएकाले त्यस कुरामा विश्वास गर्दैन । उनलाई हिस्टेरिया भएको कुरा पहिचान गरी डाक्टरकोमा लान्छ । उसलाई देवी आएको नभएर यौन चाहाना पुरा गर्ने आशाको समाप्ती र आकांक्षाले गर्दा उत्पन्न भएको असन्तुलित मानसिक व्यवहार भएको कुरा गरी चाडै विवाह गर्ने सल्लाह दिन्छ । शोभा परम्परित अन्धविश्वासबाट मुक्त हुन नसक्दा र पुख्यौली संस्कार र संस्कृतिले गर्दा उमेरसँगै आउने शारीरिक आवश्यकतालाई अचेतनमा दबाएर राख्न पुग्दछे । जसको परिणाम स्वरूप अनेकौँ किसिमका मानसिक समस्या उसले भोग्नु परेको छ । आत्मनिष्ठता र दुर्बलताको कारणले सामूहिक रूपमा रहेको विश्वासलाई तोड्न सकिदैन । जसले गर्दा विश्वास र अविश्वासको द्वन्द्वमा फसिरहन्छे ।

बाबुकाजीले शोभाको दाजु मोतीरत्नसँग शोभा आफूलाई दिन घरमा आएर धम्काएपछि उपन्यासमा सङ्कटावस्थाको सिर्जना हुन्छ । उपेन्द्र शोभा स्यम्भू घुम्न जाँदा शोभा शारीरिक वा मानसिक दुर्बलता र अस्वस्थाको कारण जान नसक्ने हुन्छिन् । राजमती र माणिकले शोभा र उपेन्द्रलाई त्यही छोडेर जान्छन् । यि दुईका बिचमा माया प्रेमका कुरा हुन्छन् । शोभाले पनि एकान्तको अपेक्षा गरेकी छे । त्यत्तिकैमा शोभालाई अकस्मात “क्यै नगर्नोस ऋ क्यै नगर्नोस उसलाई” भन्दै विरामी पर्छे (पृ. ६८) । त्यसपछि मिस्रीले शोभा र उपेन्द्रको अनैतिक सम्बन्धका कारणले शोभा विरामी भएकी हो भन्ने कुरा गर्छे । एक पटक कुमारी देवी भइसकेकी शोभाले

कुनै लोगने मानिससँग लसपस गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा गर्दछे । त्यो कुरामा शोभालाई पनि विश्वास हुन्छ । मिस्रीलाई गाली गरेर उनले त्यहाँबाट पठाउँछिन् । आफू सदाकाल भिक्षुणी भएर बाँच्ने कुरा गर्न पुग्छिन् । समाजमा सबै जसो मानिसहरू र उपेन्द्रका बाबु आमा राजमती फुपू, मिस्री, शोभाका बाबु आमा आदि पात्रहरू सामाजिक अन्धविश्वासको पक्षमा छन् । सामाजिक संस्कारको वंशाणुगत स्वरूप हुने भएकाले एक प्रकारको सामूहिक अचेतनाका रूपमा वर्षौं वर्षदेखि यसले मानिस माथि आफ्नो प्रभाव छाड्दै आएको छ (श्रेष्ठ, २०४१ : ५२) । बाबुकाजी र उपेन्द्रबिचको शोभालाई पाउँने तीव्र चाहाना र त्यही अनुसारको प्रयासले शोभालाई भनै चिन्तित तुल्याएको छ । यसैविचमा राजमती र बाबुकाजी बिचमा भनाभन पनि पर्न जान्छ । बिहे गरेमा उपेन्द्रको मृत्यु हुने र अर्कोतिर बाबुकाजीको आक्रमणले पनि शोभालाई डर र त्रासको स्थिति ल्याइदिएको छ ।

उपेन्द्रकी आमा शारदा छोरा उपेन्द्र र शोभाको विवाह हुन नदिने हेतुले शोभाको घरमा जान्छिन् । तर शोभाले सरल र शिष्ट भाषामा उपेन्द्रको अरू कसैसँग विवाह गराइदिनु भन्ने आग्रहले शारदाको मन पग्लन्छ । शोभा उपेन्द्रको मृत्यु होइन जीवन चाहान्छे । मसँग विवाह गरेमा उपेन्द्र मर्छ भन्ने विश्वास शोभामा छ, “तर उसले आत्महत्या गरिदियो भने के म उसलाई गुमाउन सक्छु ? सकिदन् । बरू तिमीसँगै विवाह गरोस उसको इच्छालाई म कुल्चन सकिदन् । म यही भन्न आएकी तिमीसँग” (पृ. १४७) । छोराको विवाह हुन नदिन गएकी शारदा शोभाको व्यवहार देखेर बिहे हुन दिने सहमतीका साथ घर फर्किएको घटनापछि नै यस उपन्यासको घटनाले चरम रूप लिन पुगेको छ । शोभाको मनोद्वन्द्वलाई बाबुकाजी र मोहिनीले भन भन बढाइदिएका छन् । शोभा आफ्नो परम्परा र संस्कृतिलाई मान्न तयार पनि छे भने उपेन्द्रबाट अलग भएर बस्न पनि सकिदन् । उपेन्द्र शिक्षित, बौद्धिक र सचेत पनि छ । उसले बाबु आमाको कुरालाई समेत काटेर आफ्नी प्रेमीका शोभालाई विवाह गर्न चाहान्छ । शोभाको मनमा रहेका भ्रम हटाउन चाहान्छ र भन्छ, “म तिम्रो मुटुमा पसेको खील निकाल्न चाहान्छु र तिम्रो मानसिक विकृत अवस्थालाई स्वस्थ तुल्याउन चाहान्छु” (पृ.१०८) । उपेन्द्र समाजमा रहेको सामाजिक अन्धविश्वासलाई कुल्चएर मिल्काउन चाहान्छ तर शोभा र आफ्नो अन्तर्मनको चहनालाई मारेर सामाजिक नैतिकतालाई स्वीकार गर्छे । त्यसै क्रममा बाबुकाजीले फुपू र उपेन्द्रको रिसले माइलीको भट्टीमा गएर रक्सी खान्छ । अनियन्त्रित तबरले त्यहाँबाट टुक हाँक्न

पुग्दछ । दुर्भाग्यवस बाबुकाजीको ट्रक दुर्घटनामा परी मृत्यु हुन पुग्दछ । यो कुरा मोतीरत्नले सुनाउँछ । यो कुरा सुनेर शोभा भन्छे “उपेन्द्र बाबुकाजीले हिजो मात्र मसँग बिहे गर्ने प्रस्ताव राखेको थियो । आज उसको मृत्यु भो” (पृ.१७२) । आफू मरेर उपेन्द्रलाई बचाउने वा बाबुकाजीसित विवाह गरेर ऊ मरेपछि उपेन्द्रसँग विवाह गर्ने सोच बनाइसके की शोभाले अब भने मेरो कुमारीत्व नष्ट गर्ने चाहनेको मृत्यु अवश्यभावी छ । भन्दै उपेन्द्रसँग विवाह गर्न अस्वीकार गर्छे । उपेन्द्रले शोभालाई समाएर बिहे गरेर नजाने भए बोकेर, तानेर अँगालेर जे गरेर भए पनि लानु भनेपछि शोभाले उपेन्द्र मलाई त्यसरी नसमाउ भनेको के तिमीलाई लाज लाग्दैन अबभन्दछे ?” (पृ.१४७) । यसरी अन्त्यमा दुई बिचको मिलन भए पछि उपन्यासको घटनाक्रम पनि समाप्त हुन्छ ।

शोभाको मानसिक उठाव चतावलाई कार्यकारणको शृङ्खलामा आबद्ध गराएकोले यो उपन्यास मनोविश्लेषणमा आधारित हुन पुगेको छ । आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खलामा घटनाको विन्यास मिलेको छ । पहिलो परिच्छेदमा पात्रले भोगेको अवस्था र परिचयलाई देखाइएको छ भने कौतूहलता उत्पन्न गराउँदै घटनाको विकासक्रम अगाडि बढाएको छ । शोभाको चेतन र अचेतन अवस्थाको अन्तर्द्वन्द्व र समाजले सामूहिक रूपले स्वीकार गरेको संस्कार र संस्कृतिको स्वरूप जुन शोभाको जीवनमा अन्तरमुखी नारी सुलभ गुणको विकास तीव्र भएको छ । त्यसलाई नै कथानकको मध्य भाग मान्न सकिन्छ । तेस्रो परिच्छेदको अन्त्यतिर पुगेपछि ट्रक दुर्घटनामा परि बाबुकाजीको मृत्यु हुन्छ र उपेन्द्रले शोभालाई जसरी भए पनि विवाह गरेर लैजान्छु भनेर शोभाको हात समातेपछि शोभाको मनको अन्तर्द्वन्द्व पनि समाप्त हुन्छ । यसरी अन्त्यमा कथानकले पाठकको जिज्ञासा समाप्त पारि दिन्छ । यो नै उपन्यासको घटनाक्रमको अन्त्य भाग हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

४.३.२ पात्रको मनोवृत्ति

नेवारी सांस्कृतिक र सामाजिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको कुमारी शोभा उपन्यासको नामाकरण भने नायिकाको नामबाट गरिएको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पुरूष पात्र उपेन्द्र र प्रमुख नारी पात्र शोभा हो । यिनीहरूकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । युङ्गको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा यी पात्रहरूको मनोवृत्तिलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ

। हाम्रो भित्री अचेतन मनलाई समष्टि वा सामूहिक अचेतनको प्रभावले मानिस कसरी असन्तुलित हुन सक्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) शोभा

काठमाडौँमा विशेष गरी कुमारी देवीलाई जीवित देवी वा द्यौ मैजु मान्ने परम्परा युगौँ देखि चलिआएको छ । शाक्य कुलकी कन्यालाई देवी मान्ने र भगवानको रूपमा पूजा अर्चना गर्ने साँस्कृतिक परम्परा रहेको छ । १३/१४ वर्षको उमेर वा रजस्वला नहुनजेल त्यहाँ बस्ने र त्यसपछि घर फर्कने चलन रहेको छ । यस्ती कन्याले विवाह गरेमा उसको पहिलो लोग्ने मर्छ भन्ने साँस्कृतिक विश्वास सामूहिक अचेतनका रूपमा नेवारी समाजमा विद्यमान रहदै आएको छ । यही परम्परित अचेतनले नै शोभाको अचेतनमा जरो गाडेर बसेको छ । उसले आफूलाई देवीठान्छे । त्यो नकाब धारी देवीमा मानवीय जैविक गुण पनि रहँदै आएको छ । नारीपनको विकाससँगै यौन कामवासनाको चाहाना पनि तीव्र बन्दै जान्छ र आफूलाई एक्लो महसुस गर्न पुग्दछे । तर देवी भएकाले मानवीय इच्छा चाहनालाई वञ्चित गरी आफूलाई भित्र भित्रै जलाउन बाध्य भएकी शोभा एक दिन अचानक उपेन्द्रलाई मन पराउँन थाल्छे तर आफूलाई समाजको सभ्य र आर्दश नारी भएकीले पोइ टोकिए पनि टोकियोस भनेर अधि बढ्न सकिदन् । उसभित्र आदिम नारी पनि छ । जो उपेन्द्रलाई सहज रूपमा चाहान्छे तर उसको मृत्युलाई भने स्वीकार गर्न सकिदन् । अनि उसको आफ्नो नारी मन मर्न थाल्दछ र उ मृत्युको संन्त्रासले व्याप्त हुन्छे । उसको अन्तर्वेदना कलात्मक स्वप्नबिम्बमा र उमान्द रोगमा प्रकट हुन थाल्दछ । शोभाको जीवन असामान्य र असन्तुलित बन्दै जाने क्रममा अचेतनमा दविएर रहेको कुण्ठा बढ्दै जान्छ । उनमा कहिले मुच्छित हुने, कहिले कम्पित हुने र कहिले टोलाउने जस्ता हिस्टेरियाका दक्षणहरू देखा पर्न थाल्दछन् भन्ने कुरा यस उदाहरणबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ । “उपेन भाग भनेको भाग तिमी मेरो नाकको प्वालबाट सर्प निस्किरहेछ, टोक्ला भनेको तिमीलाई टोक्ला भाग भनेको भाग” (पृ.११२) । शोभाले उपेन्द्रलाई अत्यन्तै मन पराउँदा पराउँदै पनि कतै उसको मृत्यु हुने त होइन भन्ने डर, त्रास र आशङ्काले प्रेम मात्रै गर्नु र चाहेर पनि विवाह गर्न नसक्नुले शोभामा सामाजिक साँस्कृतिक बन्धनको भय रहेको छ । यही भयकै कारणले शोभा अन्तर्मुखी बन्न पुग्छे । आफूलाई आत्मपीडनको सिकार बनाएर विक्षिप्त जीवन बाँच्न बाध्य

हुन्छे । शोभाले प्रचलित नियमको विरोध नगरी आफ्ना अचेतनको यौन आकांक्षालाई बलपूर्वक दमन गरेर समाजको मूल्य र आदर्श “कुमारीले विवाह गरे पहिलो पति मर्छ” भन्ने कुरालाई आत्मसाथ गरेकी छ ।

शोभाले आफूलाई अरू भन्दा भिन्न मान्छे । एक पटक देवीको स्थानमा स्थापित शोभा आफूमा देवी शक्ति विद्यमान छ भन्ने भ्रममा परेकी छ । अचेतन मानसिक क्रियाले शोभाको व्यवहार तथा आचरणमा प्रभाव पारेकाले दमित भएर अचेतनमा पुगेका प्रेम र इच्छाहरूले मानसिक द्वन्द्व पैदा गराइदिन्छ । जसले गर्दा शोभाको व्यक्तित्वमा विचलन आएको छ । “लौ लौ महाकालीले खड्ग उचालेर हान्न लाग्नुभो : उपेन भाग भनेको यहाँबाट भाग भनेको यहाँबाट” (पृ. २९) । उपेन्द्रको सम्भावित मृत्युको आशङ्काबाट शोभा साँच्चै चिन्तित र भयभित्त छ । उपेन्द्रलाई जतिसुकै प्रेम गरे पनि उसको मृत्यु अवश्य हुन्छ भन्ने लाग्छ । यसरी शोभाको जीवन प्रेमको आकर्षण र विकर्षण बीच सङ्घर्षरत रहेको देखिन्छ । आत्मगत तत्त्व र आन्तरिक संसारद्वारा शापित शोभाको अन्तरहृदयबाट विभिन्न विम्ब भाव र स्वप्न द्रष्टाहरू यसरी निष्कन पुग्दछन् । “भैरवको डरलाग्दो उनलाई घुरेर हेरिरहेको भान हुन्छ । यहाँबाट आँखा भिकिन्छन् र भ्यालतिर हेर्छिन् । भ्यालबाट खम्बाहरूमक्छन्” (पृ. ३५) । शोभाको अन्तर हृदयमा उपेन्द्रलाई प्रेम गर्नु र बिहे गर्नु भनेको अपराध गर्नु हो । आफू हत्यारिणी बन्नु हो भन्ने कुरा अमिट छाप भएर बसेको छ । आफ्नो कामवासनाको दमन र उपेन्द्रको मृत्युको भयकै कारणले शोभाको जीवन असामान्य बनेको देखिन्छ । आफूले उपेन्द्रसँग विवाह गर्नु भनेको उसलाई मारुनु हो । यस्तो परपीडनबाट आफूलाई जोगाउऊ स्वयम् पीडित र दर्दनाक आत्मपीडालाई स्वीकार गर्दै सामाजिक संस्कार संस्कृति र नैतिकतालाई आत्मसाथ गर्न पुग्दछे । शोभाको कुमारी प्रथा संस्कार र परम्परालाई जोगाई राख्ने कुरामा आफू जीवनभर रूग्ण र विक्षिप्त बनेर बस्ने प्रण गरेर बस्दछे । यसरी शोभाको चेतन मन नैतिक आदर्शका विरुद्धमा जान सक्तैन भने अचेतन मन वासनात्मक सन्तुष्टि चाहान्छ । अचेतन मन विवाह गर्न चाहान्छ भने चेतन मनले त्यसमा रोक लगाइदिएको छ ।

कुमारी शोभालाई उन्मादले आक्रमण गरेको छ । हरेक देवी देवतालाई आफूमा समाहित भएको अनुभव गर्छे । “त्यसपछि जतिसुकै दिन भरीको पीडा दुश्चिन्ता र तकलिफले क्षतविक्षत

भएर मेरो शरीर शिथिल भएको भए तापनि त्यसमा सानो रङ्गमञ्चमा पर्यटकहरूको सामुने म लागेको मुखुण्डो लगाएर वर्लेपछि सब पीडा र चिन्ताहरू आफूले विर्सन्थे” (पृ.९९) । शोभा कहिले कोरा कल्पना र दिवा स्वप्नमा रमाउन पुग्दछे भने कहिले भय र त्रासले आतङ्कित हुन्छे । यसरी विश्वास र अविश्वासको विचमा शोभाको जीवन अस्थिर किसिमले अगाडि बढेको छ । कुमारी शोभामा उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै मानसिक अन्तर्द्वन्द्वहरू देखिएका छन ।

(ख) उपेन्द्र

उपेन्द्र कुमारी शोभा उपन्यासको प्रमुख पुरूष पात्र हो । उपेन्द्र यस उपन्यासमा बहिर्मुखी स्वभावको चरित्रको रूपमा आएको छ । बुद्धि र विवेकद्वारा समाजमा पुस्तौँ पुस्ता देखि चलिआएको अन्धविश्वास र शोभाको मनमा रहेको पहिलो पोइ मर्छ भन्ने भ्रमलाई हटाउन अग्रसर भएर लागेको छ । उपेन्द्र पनि नेवार समुदायकै पात्र हो । तर ऊ शिक्षित वस्तुनिष्ठ भएकाले कुनै कुराको प्रवाह नगरी अन्धविश्वास र कुप्रथा जस्ता नेवारी समाजका संस्कृतिलाई हटाउन सामान्य र सन्तुलित हिसावले लागेको छ । कुनै पनि मानसिक अरू पात्रमा भैँ रूग्णता र विकार मनोग्रन्थि उसमा पाइदैन ।

उपन्यासकी प्रमुख पात्र शोभा धार्मिक तथा सामाजिक अनधविश्वासले पीडित छे । कुमारी देवीको पहिलो पोइ मर्छ भन्नेमा त्रसित र चिन्ताग्रस्त हुन्छे । त्यो कुरा थाहा पाउँदा पाउँदै शोभा उपेन्द्रलाई मन पराइ प्रेम गर्न थाल्दछे । उसको मृत्युको भयले गर्दा टाढा हुन खोज्छे तर टाढा हुन सकिदन् । उपेन्द्र उसको त्यो भ्रमलाई चिर्न तर्क र बुद्धिले त्यो कुरा होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न लागि रहन्छ । उपेन्द्रकी आमा शारदा समेत उसको विचारसँग सहमत छे । “के तँलाई थाहा छैन । त्यस्ती कुमारी भएकी चौमैजुसँग कसैले बिहे गर्‍यो भने त्यसले पोइ टोक्छे भन्ने कुरा ... यो किमार्थ हुन दिन्न म । तँ टाउको फोर म तँलाई बिहे गर्न दिन्न” (पृ.५८) । उपेन्द्र चाँहि यस्ता कुरामा विश्वास नगरी दृढ सङ्कल्पका साथ अगाडि बढ्दछ । अशिक्षा र धार्मिक अविश्वासको कारणले शोभामा विकार आएको हो भन्ने कुरामा उपेन्द्र विश्वास गर्दछ । यस्ता अन्धविश्वाससँग मेरो कुनै विश्वास छैन । यसलाई त म समाजबाट निकाल्न चाहान्छु, समाप्त पार्न चाहान्छु । उपेन्द्र नयाँ पुस्ताको व्यक्ति हो । शोभा, शारदा र मिस्री काकीमा भैँ उसमा भ्रम छैन । उसलाई आफ्नो विश्वासमा कुनै शङ्का र द्विविधा छैन ।

समाजले स्वीकार गरेको सामूहिक अचेतनको भावना उसमा देखिँदैन । वर्तमानको भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक चेतनाले उसलाई परिवर्तनकारी बनाइदिएको छ । उसले शोभालाई सम्झउँदै भन्छ । “शोभा छौ मैजु देवी सुन के यति कुरा भन्नलाई हिजो देखिन् कोशिस गरिरहेकी .....यता हेर यस्तो अन्धविश्वास निर्मूल पार्नलाई नै म जन्मेको हुँ” (पृ.५३) । म यस्तो अन्धविश्वासलाई विश्वास गर्दिन र मलाई विश्वास गर । म मर्दिन् । सबै समाज र आफन्तहरूलाई पनि शोभालाई देवता आएको होइन भन्ने कुरामा विश्वास पार्न खोज्छ । शोभालाई पनि भ्रम र अन्धविश्वासबाट टाढा रहेर स्वभाविक स्थितिमा आउन आग्रह गर्दछ ।

सामाजिक संस्कारहरूको वंशाणुगत स्वरूप हुने र त्यसलाई सबैले स्वीकार गरी बस्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ । कहिलेकाहिँ त्यसको नकरात्मक प्रभाव पर्न जान्छ जुन शोभामा देखिएको छ । हाम्रा संस्कार र संस्कृतिले मानिसको मनस्थिति र वातावरण नै खलबलाई दिन्छ । यसको लागि उपन्यासको यस उक्तिलाई लिन सकिन्छ, “मानिस त्यो सर्वशक्तिमान परमेश्वरको सामुन्ने एक मामुली व्यक्ति मात्र हो, त्यस मामुली व्यक्तिलाई भगवानले चाहेको गर्न सक्छन् , मार्न पनि बचाउन पनि, भाग्यमानी बनाउन पनि भाग्यहीन बनाउन पनि ठहर्‍याउन पनि । ... कुमारीको कुमारीत्व नष्ट गर्ने पहिलो व्यक्तिले आफूलाई त्यसरी बलिदान दिनै पर्छ । चाहे कुमारी पदबाट हटेकै किन नहोस् । यस्तामा रहेको देवत्वलाई अपहरण गर्ने कुनै पनि व्यक्तिको मृत्यु निश्चित छ ” (पृ.१६) । यसरी पूरा समाज एकातिर छ भने त्यसको विरुद्धमा उपेन्द्र उभिएको छ । शोभामा देखिएको त्यो समस्या भनेको पुरा समाजकै सांस्कृतिक समस्या भएकाले यसलाई चाँडै हटाउन सकिने कुरा पनि छैन । जसले उसको मनमा भय, त्रास उत्पन्न गराएको छ । अचेतनमा दविएर रहेको यौन चाहना पनि स्वतन्त्र बिम्ब र प्रतीक भएर बाहिर आउँछन् । बाबुकाजीले सपनामा उत्तानो परेर यौन क्रिया सम्पन्न गरेको, भन्याङ उक्लदा आनन्द आएको जस्तो कुराले शोभामा भ्रम तनाव थपिदिएको छ । उसको चेतन मनले आनन्द चाहेको छ भने अचेतन मनले त्यसलाई दवाएर राखेको छ । यसको कारण भनेको परम्परागत मूल्य, मान्यता र संस्कृति नै हो । जसले समाजमा जरो गाडेर बसेको छ ।

उपेन्द्र बौद्धिक र दृढ सङ्कल्प भएको व्यक्ति भएकाले त्यस्ता विकृति र अन्धविश्वासको विरुद्धमा निरन्तर लाग्ने अठोट गर्छ र भन्छ । “ऊ आफ्नो अन्तिम साससम्म लड्नेछ

अन्धविश्वाससँग, उसको युद्ध, उसको सङ्घर्ष, उसको द्वन्द्व जुनसुकै हदसम्म पुगे पनि शोभाको प्राप्तिको अगाडि प्रेमको सामुन्ने ती सब नगण्य हुन्छन् ” (पृ.८२) । यसरी सामाजिक सांस्कृतिक परिवर्तनमा लागि परेको उपेन्द्रले अन्तिममा सफलता स्वरूप शोभालाई प्राप्त गरेको छ । मानिसको मानसिकताको निर्माणको आधार भूमि यही हामी बाँचेको समाज नै हो । यसमा रहेको कुरीति, कुसंस्कार र अमानवीय असन्तुलन जन्य बेथितिलाई हटाउन सकिन्छ भन्ने उदाहरण उपेन्द्रले यस उपन्यासमार्फत दिएको छ । त्यसकारण उपेन्द्र यस उपन्यासमा कुशल र विचार निष्ठ व्यक्ति हो । वैज्ञानिक दृष्टिकोणको उपेन्द्र नयाँ समाजको निर्माण गर्न र अन्धविश्वासलाई हटाउन प्रयासरत एक उदाहरणीय पात्र हो भन्न सकिन्छ ।

४.३.३ सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश

काठमाडौँ उपत्यकाको नेवारी संस्कृतिमा प्रचलित शाक्यकुलकी सम्पूर्ण लक्षणले युक्त भएकी कन्यालाई कुमारी बनाएर पूजा गर्ने सांस्कृतिक परम्परालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । काठमाडौँ आसपासका सीमित ठाउँहरूलाई यस उपन्यासको परिवेशको रूपमा लिइएको छ । यहाँको समाज र संस्कृति नै प्रमुख परिवेशको रूपमा आएको छ । शोभाको आफ्नै घर तथा शोभाको फुपूको घर, उपेन्द्रको घर, इन्द्रचोक, तलेजु मन्दिर, स्यम्भू र कुमारी वस्ने घर, असनका विभिन्न क्षेत्रहरू नै यस उपन्यासका प्रमुख देश, काल र वातावरण बनेर आएका छन् । काठमाडौँको कुनै गल्लीमा अवस्थित माइलीको भट्टी पसल, उपन्यासमा घटित भएका अन्य स्थानहरू पनि परिवेशका रूपमा आएका छन् । बाबुकाजीले ट्रक दौडाउने सडकहरू, पसलहरू आदिको चर्चा पनि उपन्यासमा गरिएको पाइन्छ । काठमाडौँ भन्दा बाहिर शोभाको बाबुको मृत्यु भएको ठाउँ ल्हासाको पनि चर्चा भएको छ । ति र यिनै परिवेशमा रहेर यस उपन्यासको सम्पूर्ण घटनाक्रम अगाडि बढेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको बाह्य वातावरण काठमाडौँको परम्परागत कुमारी प्रथा र समाजमा त्यसले पुऱ्याएको असरसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस उपन्यासमा उपेन्द्रको लडाइ समाज र संस्कृतिसँग रहेको छ भने शोभाको आफ्नै आन्तरिक मनसँग । यसरी काठमाडौँमा रहेको नेवारी समुदायमा जड भएर बसेको रूढीवादी संस्कृतिको उजागर, त्यहाँको समाज र परिवेशले गराएको छ । माया प्रीतिमा बाँधिपछि सुन्दर नारी स्यम्भूको डाँडातिर शोभा र उपेन्द्र गएका

छन् । कहिले काठमाडौंको मरुटोलतिरको साँघुरो गल्ली, फोहोर बाटो र अन्धकार साँघुरा छिँडिहरूमा हिडेका छन् । यहाँको समाज परम्परावादी सोचमा अगाडि बढेको छ । कुमारीले विवाह गरेमा पहिलो पति मर्छ भन्ने जस्ता विश्वासले समाजमा विसङ्गति र विकृति ल्याएको छ । त्यसको प्रत्यक्ष असर भने शोभाको जीवनमा परेको छ । अन्धविश्वासकै कारणले शोभा आफ्नो प्रेमी मर्छ भनेर विवाह गर्न मान्दिन् । त्यसले उसको मनमा बेचैन उत्पन्न गराएको छ । यसरी यस उपन्यासमा सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशको कारणले मानिसको जीवन कसरी असामान्य हुन्छ भन्ने कुरा शोभाको मनोविकृति र अवस्थाबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

४.४ निष्कर्ष

कुमारी शोभा उपन्यासमा शोभाको अचेतनमा अवस्थित नारी संस्कार प्रतिभाले पुरुष संस्कार प्रतिभालाई दमन गरेको देखिन्छ । उपेन्द्रले शोभालाई पटक पटक उसमा देवी आएको नभएर हिस्टेरीया भएको र उसको पहिलो लोग्ने मर्छ भन्ने कुरा केवल भ्रम र अविश्वास मात्रै भनेर सम्झाउँदा सम्झाउँदै पनि उल्टै उपेन्द्रसँग प्रतिवाद गर्दै उसको तर्क विवेक र विश्वासमा विश्वस्थ नहुनु र उपेन्द्रलाई माया नगर्न अनुरोध गर्नु र आफ्नो घर आउनमा प्रतिबन्ध लगाउनुबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा देखा पर्ने सामूहिक अचेतन र अन्तर्मुखी स्वभाव भने समाज र समाजमा परम्परादेखि रहि आएको सांस्कृतिक परिवेशले सिर्जना गरेको हो भन्न सकिन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

५.१ परिच्छेदगत सारांश

यस शोधकार्यको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय राखिएको छ । यस अर्न्तगत समस्याकथनमा विजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यासमा मनोविश्लेषणको अध्ययनको प्रयोग रहेको छ । यस्तै गरीविजय मल्लको कुमारी शोभा उपन्यासमा मनोविश्लेषणको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । पूर्वकार्यको समीक्षामा विभिन्न विद्वानहरूले कुमारी शोभा उपन्यासको बारेमा गरिएको टिका टिप्पणीहरूलाई कालक्रमिक रूपमा राखिएको छ । अध्ययनको औचित्य र महत्त्व पनि यस परिच्छेदमा रहेको छ भने शोधविधिमा दुई प्रकारका विधिको प्रयोग गरिएको छ सामाग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषणात्मक विधि । त्यस्तै गरि शोधपत्रको सिमाङ्कन र शोधको रूपरेखा यस परिच्छेदमा राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्तको सैद्धान्तिक परिचय राखिएको छ । यस अन्तर्गत मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनोनियतिवाद, मनको सिद्धान्त, मनोलेङ्गिक विकासको सिद्धान्त, मनोरचनाको सिद्धान्त, दैनिक जीवनका गल्तीहरूको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त, स्वप्न सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ । फ्रायड एक चिकित्सा पेशामा रहंदा मनोरोगीहरूको अचेतन मनका प्रक्रियाहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा मनोविश्लेषण सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन् । सुरुको अवस्थामा यो सिद्धान्त मनोचिकित्साको क्षेत्रमा प्रयोग भएको पाइन्छ । फ्रायडले मानवका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू कामवृत्तिकै प्रेरणाबाट सञ्चालित हुन्छ भन्ने तर्क अगाडि सारेका छन् । फ्रायडले आफ्नो जीवन काल भरि नै यसको खोजी र अनुसन्धानमा लागेर मनोविज्ञानका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । विभिन्न प्रकारका मानसिक विकृतिहरूको उत्पतिको कारण र यसको स्थायी उपचारको खोजी गर्ने क्रममा यस सिद्धान्तले नयाँ नयाँ आयामहरू लिनै आएको देखिन्छ । व्यक्तिहरू फरक फरक स्वभावका हुन्छन् । व्यक्तित्व मनोविज्ञानले पूर्ण व्यक्तित्वको समग्र अध्ययन गर्दछ र उसको विषयमा निर्णय गर्न सक्दछन् भनेर फ्रायडले भन्दछन् ।

यस उपन्यासमा शोभाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । शोभाको मनमा अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न गराउने मूल कारण पनि उपेन्द्र नै हो । उसलाई शोभालाई मन नपराएर प्रेम नगरेको भए शोभामा पनि विहे गरेपछि उ मर्छ भन्ने भ्रम पैदा नभएको भए शोभा मानसिक रोगी हुनुपर्ने थिएन । उपेन्द्र बहिर्मुखी स्वभाव भएको पात्र भएकाले उसले बाह्य द्वन्द्वको सामना गर्नु परेको छ । उ समाजमा पहिलेदेखि रहँदै आएका अविश्वासको विरुद्धमा निरन्तर हिम्मतका साथ लडिरहन्छ । शोभाको मानसिक रोग पत्ता लगाएर उसलाई देवी चढेको नभएर हिस्टेरिया भएको हो भन्ने पत्ता लगाई त्यसको निराकरणको लागि निरन्तर लागि रहन्छ । शोभाको दुश्चिन्ता हटाउन उसको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । सारा लोकले विश्वास गरेको द्यौमेजुलाई विहे गर्ने पहिलो पति चाँडै मर्छ भन्ने कुरा अविश्वास हो भन्दै अन्त्यमा शोभालाई बाबुकाजीको मृत्युपछि भिक्षुणी बन्नबाट रोकी गार्ध्व विवाहसम्म आफूसँग गराउन राजी हुन्छ । यसरी यस उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाको सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशलाई देखाइएको छ । उपन्यासकारले शोभाजस्ता अन्धविश्वास भक्त र उपेन्द्रजस्ता परम्परा विरोधी पात्रलाई समाजको विरुद्धमा उभ्याएर दुई भिन्न सोचाइका पात्रलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी अन्धविश्वासहरू समाज र संस्कृतिका विकार भएकाले त्यस्ता विकारलाई पन्छाएर सभ्य, स्वस्थ सामाजिक वातावरणको निर्माण गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ । यसरी आन्तरिक र बाह्य दुवै परिवेशको प्रभावकारी एवम् मार्मिक प्रयोगको दृष्टिले **कुमारी शोभा** उपन्यास एक सफल मनोविश्लेषणको प्रयोग भएको उपन्यासका रूपमा आएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तको सैद्धान्तिक परिचय राखिएको छ । यस अन्तर्गत हीनता र उच्चता ग्रन्थि, जीवनशैलीको चर्चा गरिएको छ । 'हीनता र उच्चता ग्रन्थि एडलरको महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो । सामान्यतः आत्मविश्वासको कमी हुनु र आफूलाई अरूको तुलनामा कमजोर, शक्तिहीन अनुभव गर्नु नै हीन भावना हो । व्यक्तिमा हीनताको भाव जन्मजात रूपमा रहेको हुन्छ । हीन भावनाको विकास हुँदै गएपछि व्यक्तिमा मानसिक तनाव उत्पन्न भई ऊ अन्तर्द्वन्द्वबाट ग्रसित हुन्छ । एडलरका अनुसार हीनताको भावनाले व्यक्तिलाई 'क्षतिपूर्तिका लागि प्रोत्साहित गरिरहन्छ । क्षतिपूर्तिद्वारा व्यक्तिको व्यक्तित्वको विकास हुन्छ । क्षतिपूर्तिको प्रयास नै उनको धारणामा व्यक्तित्वविकासको लक्षण हो । प्रत्येक व्यक्तिमा शक्ति प्राप्तिको एष्णा रहेको हुन्छ । यस एष्णाबाट व्यक्तिलाई अर्कोप्रति विजय प्राप्त गर्ने लोभतर्फ

जागृत गराउँछ । यही लोभले अहम् भावनाको पूर्ति गराउने प्रयास गर्छ । अहम् कै कारण व्यक्तिमा उच्चताग्रन्थि विकास हुन्छ । उनले प्रत्येक व्यक्तिमा शैशवकालीन दुर्बलताहरूलाई जित्ने, निरन्तर उत्पन्न भइरहने हीन भावनाहरूलाई हटाउने तथा विकासात्मक प्रक्रमको प्रत्येक पदमा पूर्णता प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षा हुन्छ । एडलरले त्यसैलाई श्रेष्ठता प्राप्तिको प्रयास भनेका छन् । मान्छेले मुख्य रूपमा सामाजिक, आर्थिक र लैङ्गिक प्रतिष्ठाको प्रयास गर्छ । यो श्रेष्ठताको प्राप्तिको प्रयास सहजात हुन्छ । वैयक्तिक मनोविज्ञानका संस्थापक एडलरले मूलतः व्यक्तिहरूमा अन्तर मूलकै कारण आफ्ना सिर्जनात्मक आत्मा वा शक्तिलाई अभिव्यक्त गर्नका लागि प्रत्येक व्यक्तिले भिन्न भिन्न जीवनशैली अपनाउँदछ र व्यक्तित्वको विकासमा यो जीवनशैली ज्यादै महत्त्व हुन्छ भन्ने मूल चिन्तनलाई व्यक्त गरेका छन् । त्यसैले जीवनशैली यिनको सिद्धान्तको एउटा अद्वितीय योगदान हो र मानव व्यक्तित्वको स्वरूपलाई जान्ने मूलभूत आधार शिल्पका रूपमा देखिन्छ । अतः यिनको क्षतिपूर्ति सिद्धान्तले हीनताको भावनालाई पूर्ति गर्ने प्रयास गर्दछ र यसको स्वरूप श्रेष्ठताको भावना देखापर्दछ र त्यो भावना हीनताको भावनाको पूरकका रूपमा देखिन्छ भन्ने मानवीय मनोवृत्तिलाई उजागर गर्दछ ।

कुमारी शोभा सामाजिक सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक यथार्थको उद्घाटन गर्ने उपन्यास हो । यसमा सामाजिक आर्दश र अन्धविश्वास दुबैलाई पालना गर्नु पर्ने कारणले शोभाको जीवन असामान्य बन्न पुगेको कुरालाई देखाइएको छ । नेवारी जनजीवन र चालचलनले समाजका व्यक्तिका मनमा कस्तो किसिमको नकरात्मक असर पार्दछ भन्ने कुरा शोभाको जीवनमा घट्टने शारीरिक तथा मानसिक अवस्थाबाट थाहा पाउन सकिन्छ । शोभाको शारीरिक परिवर्तनसँगै जीवन जीउने जीजिभिषा र आकाङ्क्षा बढेर जान्छ । सामाजिक र सांस्कृतिक आर्दश र मर्यादाको कारणले शोभाको यौन चाहना वा कामवासनाको तृप्ति हुन सक्दैन । त्यसकारण उसको मनमा हीनताको भाव पैदा हुन जान्छ । त्यसकारण उसमा अनेक किसिमका असामान्य व्यवहार देखा पर्न थाल्दछन् । शोभामा मानव नभएर देवीको रूप हुँ भन्ने जुन अमिट छाप मनमा परेको छ त्यसले शोभामा उच्च मनोवृत्तिलाई दर्शाएको छ । यो समाज र लोकविश्वासलाई सामूहिक अचेतनले भूमिका खेलिदिएकाले शोभामा त्यसको छाप पर्न जान्छ । उनी समाजको विरुद्धमा जान सक्दैनन् । आफ्नो अचेतनको चाहना विवाह र यौन सन्तुष्टिको इच्छालाई दमन गरिरहन्छे र उसको जीवन जर्जर र कुन्ठित बन्न पुग्दछ । उनको मानसिक

समस्यालाई डाक्टर र उपेन्द्रले मात्र बुझेका छन् । सोही अनुसारको निराकरणको उपाय पनि उनीहरू सोच्दछन् । मान्छेलाई समाजको वातावरण संस्कृति र आर्दशले कहाँ सम्म पुऱ्याउछ भन्ने कुरा यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसको मानसिक तथा शारीरिक विकासको कारण समाज, धर्म, संस्कृति नै हो । यसले मानिसमा सकरात्मक तथा नकरात्मक के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा नै यस उपन्यासमा सशक्त रूपमा आएको छ । अतः एडलरको मनोविश्लेषण सिद्धान्तलाई पनि यस उपन्यासले केही मात्रामा भए पनि समेट्न सफल भएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा युङ्गको मनोविश्लेषण सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ । यस अन्तर्गत सामूहिक अचेतन,व्यक्तित्वको प्रकार, स्वप्न सिद्धान्त आएका छन् । युङ्गले व्यक्तिको चेतनस्तरलाई चेतन र अचेतन गरी दुईवटा मात्र देखाएका छन् । उनले अहमद्वारा अनुभव हुने मानसिक घटनालाई चेतन भनेका छन् भने अहमद्वारा अनुभव गर्न नसकिने मानसिक घटनालाई अचेतनभनेका छन् । युङ्गले अचेतन मनलाई समष्टि वा सामूहिक अचेतन र वैयक्तिक अचेतन गरी दुई भागमा बाँडेका छन । व्यक्तिगत अचेतनको निर्माणमा दमित इच्छा, स्मृति र अभिप्रेरणाको महत्त्व हुन्छ । सामूहिक अचेतनलाई व्यक्तित्वको मूल आधारको रूपमा लिने गरिन्छ । यो आनुवांशिक, इच्छा, प्रेरणा आदिमा समाविष्ट हुन्छन् । अतः व्यक्तिको अहमले वास्तविकताको सामना गर्न सामूहिक अचेतनको साहारा लिन्छ । व्यक्तिको अहमले सामूहिक अचेतनको प्रजातीय ज्ञानलाई स्वीकार नगर्दा व्यक्तिमा मानसिक कुण्ठा र विकृति उत्पन्न हुन्छ । युङ्गले व्यक्तिको मनोविश्लेषणको व्याख्या गर्ने क्रममा वृत्तिका आधारमा मानिसका व्यक्तित्वको विभाजन अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी गरी दुई वर्गमा गरेका छन् । अन्तर्मुखी प्रवृत्ति भएका व्यक्तिहरू आफूभित्र केन्द्रित हुन्छन् भने बहिर्मुखी प्रवृत्ति भएका व्यक्तिहरू आफू वरिपरिको बाह्य वातावरणमा केन्द्रित हुन्छन् । यी दुवै व्यक्तिको चेतन र अचेतन स्तरमा काम गर्न सफल हुन्छन् । अन्तर्मुखी व्यक्तित्वमा जीवनमूल शक्तिको अन्तर्प्रवाह हुन्छ भने बहिर्मुखी व्यक्तित्वमा बाह्यमूल शक्तिको बाह्य प्रवाह हुन्छ । त्यसैगरी अन्तर्मुखी व्यक्तिले विचार, भाव र आदर्शहरूमा जीवनका मूल्यहरू पाउँछन् भने बहिर्मुखी व्यक्तिले व्यक्ति र वस्तुमा जीवनको मूल्यहरू पाउँछन । यसरी सामूहिक अचेतनको सिद्धान्त र अन्तर्मुखी, बहिर्मुखी व्यक्तित्वको धारणा प्रस्तुत गर्नु युङ्गको अन्य मनोविश्लेषकहरूभन्दा पृथक् मौलिक धारणा रहेको देखिन्छ । अहमले सामूहिक

अचेतनको ज्ञानलाई स्वीकार नगर्नु अनि अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी व्यक्तित्वमा असन्तुलन हुनुलाई नै युङ्गले असामान्य मनोद्वन्द्व मानेका छन् ।

उपन्यासकी प्रमुख पात्र शोभा धार्मिक तथा सामाजिक अन्धविश्वासले पीडित छे । कुमारी देवीको पहिलो पोइ मर्छ भन्नेमा त्रसित र चिन्ताग्रस्त हुन्छे । त्यो कुरा थाहा पाउँदा पाउँदै शोभा उपेन्द्रलाई मन पराइ प्रेम गर्न थाल्दछे । उसको मृत्युको भयले गर्दा टाढा हुन खोज्छे तर टाढा हुन सकिदन् । उपेन्द्र उसको त्यो भ्रमलाई चिर्न तर्क र बुद्धिले त्यो कुरा होइन भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न लागि रहन्छ । उपेन्द्रकी आमा शारदा समेत उसको विचारसँग सहमत छे । उपेन्द्र चाँहि यस्ता कुरामा विश्वास नगरी दृढ सङ्कल्पका साथ अगाडि बढ्दछ । अशिक्षा र धार्मिक अविश्वासको कारणले शोभामा विकार आएको हो भन्ने कुरामा उपेन्द्र विश्वास गर्दछ । यस्ता अन्धविश्वाससँग मेरो कुनै विश्वास छैन । यसलाई त म समाजबाट निकाल्न चाहान्छु, समाप्त पार्न चाहान्छु । उपेन्द्र नयाँ पुस्ताको व्यक्ति हो । शोभा, शारदा र मिस्री काकीमा भैँ उसमा भ्रम छैन । उसलाई आफ्नो विश्वासमा कुनै शङ्का र द्विविधा छैन । समाजले स्वीकार गरेको सामूहिक अचेतनको भावना उसमा देखिदैन । वर्तमानको भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक चेतनाले उसलाई परिवर्तनकारी बनाइदिएको छ । शोभालाई पनि भ्रम र अन्धविश्वासबाट टाढा रहेर स्वभाविक स्थितिमा आउन आग्रह गर्दछ । सामाजिक संस्कारहरूको वंशाणुगत स्वरूप हुने र त्यसलाई सबैले स्वीकार गरी बस्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ । कहिलेकाहिँ त्यसको नकरात्मक प्रभाव पर्न जान्छ, जुन शोभामा देखिएको छ । हाम्रा संस्कार र संस्कृतिले मानिसको मनस्थिति र वातावरण नै खलबलाई दिन्छ । यसको लागि उपन्यासको यस उक्तिलाई लिन सकिन्छ, “मानिस त्यो सर्वशक्तिमान परमेश्वरको सामुन्ने एक मामुली व्यक्ति मात्र हो, त्यस मामुली व्यक्तिलाई भगवानले चाहेको गर्न सक्छन्, मार्न पनि बचाउन पनि, भाग्यमानी बनाउन पनि भाग्यहीन बनाउन पनि ठहर्‍याउन पनि । उसको चेतन मनले आनन्द चाहेको छ भने अचेतन मनले त्यसलाई दबाएर राखेको छ । यसको कारण भनेको परम्परागत मूल्य, मान्यता र संस्कृति नै हो । जसले समाजमा जरो गाडेर बसेको छ । यसरी कुमारी शोभा उन्यासमा देखा पर्ने सामूहिक अचेतन र अन्तर्मुखी स्वभाव भने समाज र समाजमा परम्परादेखि रहि आएको सांस्कृतिक परिवेशले सिर्जना गरेको छ ।

५.२ निष्कर्ष

विजय मल्ल नेपाली साहित्यका विशिष्ट एवम् बहुमुखी प्रतिभा हुन् । उनको जन्म वि. स. १९८२ सालमा पिता कृद्विबहादुर मल्ल र माता आनन्द कुमारी मल्लका साँहिला छोराका रूपमा भएको हो । नेपाली साहित्य लेखनमा मल्ल परिवारको महत्पूर्ण योगदान रहेको छ । उनले पनि नेपाली साहित्यमा कविता, नाटक, एकाङ्की, कथा तथा समालोचना लेखेका छन् । तराइकोकलैयाको बरेवा दरवारमा पिता ऋद्विबहादुर मल्लसँग बस्दा भारतीय शिक्षक नागिना प्रसादबाट अक्षरारम्भ गरेर दरवार हाईस्कूल हुँदै बनारस हिन्दू विश्वविद्यालयबाट हाई स्कूल सरहको परीक्षा उत्तीर्ण गरेका छन् । पछि त्रिचन्द्र कलेजबाट आइ एस् सी सम्मको मात्रै औपचारिक शिक्षा उनले हासिल गरेका छन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विद्वानहरूलेलेखेका विश्व साहित्यको गहिरो स्वाध्ययनले ज्ञानको क्षितिज भने उनको फराकिलो रहेको छ । विजय मल्लले राजनीतिक क्षेत्रमा पनि काम गरेका थिए । उनले २००७ साल पूर्व निरडकुश राणाशासनका विरुद्ध स्थापित भएको राष्ट्रिय प्रजा पञ्चायत (२००५) मा आवद्ध भई निरडकुशताको खुलेर विरोध गरेकाले दुई वर्ष सम्मको जेल जीवन भोगेको देखिन्छ । अठार वर्षको उमेरमा श्यामदेवीसँग विवाह बन्धनमा बाँधिएर नौ जना छोरीहरूका बाबु मल्लले आफ्नो जीवन कालमा अठार वटा भन्दा बढी पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशन गरेका छन् ।

विजय मल्लले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा छ दशक भन्दा बढी समय बिताएका छन् । त्यसैको परिणाम स्वरूप उनले गोरखा दक्षिणबाहु साभ्ना पुरस्कार बसुन्धरा पुरस्कार, भूपालमानसिंह साहित्य पुरस्कार आदि प्राप्त गरेका छन् । साहित्य र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा सक्रिय मल्लले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको उपकुलपतिसम्मको जिम्मेवारी समालेका थिए भने भारत, चीन, जापान, बेलायत आदि देशको भ्रमण समेत गरेका छन् । यसरी कविताका माध्यमबाट औपचारिक साहित्य यात्राको सुरूवात गरेका मल्लले वि. सं. २०५६ सालमा काडमाडौँमा मृत्यु भएको हो । नेपाली साहित्यको सबै विद्यामा कलम चलाउने मल्लको एक अप्रकाशित र दुई वटा प्रकाशित उपन्यासहरू (कुमारी शोभा (२०३९) र अनुराधा (२०१८) रहेका छन् । नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने मल्ल नेपाली साहित्य जगतका विशिष्ट साहित्यकारका रूपमा चिरपरिचित छन् ।

कुमारी शोभा नेपाली उपन्यास परम्परामा आधुनिक कालको मनोविश्लेषणात्मक धारामा देखा परेको उपन्यास हो । नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रियामा शक्तिबल्लभ अर्यालद्वारा अनूदित “महाभारत विराट पर्व” (१८२७) देखि सुरुवात हुन्छ । उपन्यास लेखनको विकास क्रमसँगै विभिन्न धारा तथा उपधारा देखा पर्दै जान्छन् । त्यसैको फलस्वरूप नेपाली उपन्यास लेखनमा पनि (२०१६) सालमा पल्लो घरको भ्यालप्रकाशन भएपछि मनोविश्लेषणात्मक धाराको सुरुवात हुन्छ । यस धारालाई विकास गर्ने काम भने विजय मल्लका अनुराधा (२०१८), कुमारी शोभा (२०३९), श्रीमती शारदा (२०५६) ले गरेका छन । कुमारी शोभामल्लको दोस्रो मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । यसमा कुमारी प्रथाको सांस्कृतिक परिवेशलाई आधार बनाइ शोभामा आन्तरिक मनोद्वन्द्वलाई मार्मिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेको छ । फ्रायड, एङ्लर र युङ्गको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तमा आधारित भएर लेखिएको यस उपन्यास नारी चरित्र प्रधान उपन्यास हो । काठमाडौँको नेवारी समाजमा वर्षौं, वर्ष देखि चलिआएको र लोकले स्वीकार गरेको कुमारी देवीले विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता र अन्धविश्वासले शोभामा नकारात्मक असर पुऱ्याएको छ । त्यसो हुनुको कारण भनेको शोभाको अचेतनमा अवस्थित नारीसंस्कार प्रतिभाले पुरूष संसार प्रतिभालाई दमन गरेको देखिन्छ । उपेन्द्रले पटक पटक शोभालाई विवाहको प्रस्ताव राख्दा पनि त्यसको प्रतिकार गरी आफूबाट टाढा रहन गरेको आग्रहबाट प्रष्ट हुन्छ । कुमारी शोभा उपन्यासमा देखा पर्ने मनोनियतिवाद, मुल प्रवृत्ति, स्वप्न सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्व, सामूहिक अचेतन, भय र मानसिकताको उदात्तीकरण, स्वपीडन, आत्मरति, हीनताबोध, विस्थापन तथा एनिमा र एनिमस जस्ता मनोवैज्ञानिक प्रवृत्तिलाई शोभाको चरित्रको माध्यमबाट खोतल्नु परेको छ । यस प्रवृत्तिको गहिराइसम्म गएर शोभाको जीवनमा आइपरेका समस्याहरूलाई पत्ता लगाउने काम गरिएको छ । सामाजिक, सांस्कृतिक कारणले शोभाको जीवनशैली असामान्य र विकृष्ट भएको छ । मानिसको मानसिकताको निर्माणको आधारभूमि यो हामी बाँचेको यथार्थ समाज नै हो । जुन समाज रूढि र अन्धविश्वासबाट प्रायः आक्रान्त भएको हुन्छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकार विजय मल्लले शोभाको मनोरचनाको जे जस्तो विश्लेषण गरेका छन् त्यो यहाँको वास्तविक र सत्य, तथ्यमा आधारित समाजकै एक जीवन्त रूप हो । मनोविश्लेषक युङ्गका सैद्धान्तिक अवधारणालाई अङ्गीकार गर्दै शोभाको मनोरचनामा देखा परेको जटिलतालाई कार्यकारणको शृङ्खलामा स्वभाविक र वस्तुनिष्ठ ढङ्गबाट समाज

वाहिर ल्याएर यथार्थ प्रस्तुत गराउन सक्नु नै यसको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि र विशेषता हो । यस्तै प्रवृत्तिले गर्दाकुमारी शोभा आधुनिक उपन्यासको मनोवैज्ञानिक धारामा देखा परेको उच्च कोटीको उपन्यास हुन सफल भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यास तेह वटा परिच्छेदमा विभाजित छ । कुनै परिच्छेद लामो र कुनै परिच्छेद छोटो ५ पृष्ठ सम्मका मात्र हुनुले यसको बाहिरी संरचनामा एकरूपता पाइदैन । आन्तरिक संरचना प्रमुख पात्र शोभाको मनोद्वन्द्वमा केन्द्रित छ । कुमारी बनिसकेकी केटीले विवाह गरेमा उसको लोग्ने मर्छ भन्ने सांस्कृतिक मान्यतामा यस उपन्यासको घटनाक्रम अगाडि बढेको छ । कुमारी शोभा उपन्यासको कथावस्तुलाई कार्य कारण शृङ्खलामा बाँधी आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमिक विकासलाई देखाइएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोभाको मुख्य समस्याको चिनारी र उपेन्द्रको परिचयका साथ कथावस्तु अगाडि बढाइएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा शोभाको जीवनमा बाबुकाजी आइदिन्छ । तेस्रो परिच्छेदमा शोभाको मानसिकतामा उतावचढाव आउँछ र असामान्य भएर मूर्च्छित हुने जस्ता क्रियाकलाप हुन जान्छ भने चौथौँ परिच्छेदमा बाबुकाजी शोभाको घरमै आएर विवाह गरी छाड्ने कुरा गरेपछि घटनामा सङ्कटावस्था देखापर्दछ । यसरी उपन्यासको आदि भाग यहाँसम्म आइपुग्छ । यसपछि शोभाको उपेन्द्र र बाबुकाजी बिचको त्रिपक्षीय द्वन्द्व तथा शोभाको अन्तर्द्वन्द्व बिच शोभालाई विवाह गरे उपेन्द्रलाई समेत नछाड्ने कुरा बाबुकाजीले गर्दछ । यसबाट पाँचौँ परिच्छेद अघि बढ्छ । दशौँ परिच्छेदसम्म उपन्यासकारले औपन्यासिक घटनालाई विकासको स्थितितिर लगेका छन् । उपेन्द्र र शोभाको विवाह हुन नदिने विचारले गएकी शारदा अन्तिम यि दुई बिचको विवाहको स्वीकृति दिएर फर्किन्छन् । तेह्रौँ परिच्छेदमा टूट दुर्घटनामा परी बाबुकाजीको मृत्यु हुनाले उपन्यासको घटनाक्रम वा कथावस्तुको चरमोत्कर्षको स्थितिलाई सङ्केत गर्दछ । उपन्यासको एघारौँ देखि तेह्रौँ परिच्छेद वा बाबुकाजीको मृत्युसम्म उत्कर्ष र नायक र नायिका बिचको मिलन चाँही कथावस्तुको अन्त्य भाग हो । उपन्यासमा घटनालाई भन्दा चरित्रको मानसिकतालाई ध्यान दिएकाले चारित्रिक विशेषताहरूको उद्घाटनतर्फ उपन्यास बढी केन्द्रित देखिन्छ ।

पात्र र चरित्रको मनोवृत्तिमा केन्द्रित कुमारी शोभा उपन्यासमा शोभा केन्द्रीय भूमिका भएकी पात्र हो । यसैको केन्द्रीयतामा उपन्यासको घटनाक्रम घटेका छन् । शोभा एक कुमारी

भइसकेकी केटी हो । ऊ बीस बाइस वर्षको उमेरमा उपेन्द्रसँग माया जालमा पर्छे । चौमैजुसँग विवाह गर्ने केटाको मृत्यु हुन्छ भन्ने लोकविश्वास प्रचलित संस्कृति जन्य अन्धविश्वासले उसको मनोग्रन्थीमा गहिरो छाप पारेको हुन्छ । ऊ उपेन्द्रलाई अत्यन्तै माया गर्दा गर्दै पनि उसको मृत्युको भयको कारणले भिक्षुणी बन्ने सम्म सोच्दछे । अन्धविश्वासले मानसिक असन्तुलन निम्त्याउन विवश शोभा कहिले मुर्च्छित हुने, कहिले टोलाउने, दिवा सपनामा रमाउने र हिस्टेरिया जस्ता रोगबाट ग्रसित बन्न पुग्छे । शोभा सामूहिक अचेतन र आफ्नै चेतन, अचेतन मनको द्वन्द्वमा फसेकी चरित्र हो । कुमारीको विवाह गरेमा पहिलो पति मर्छ भन्ने सामाजिक अचेतन अमिट भएर बसेको छ । शोभा चेतन मनको कारणले सामाजिक नैतिक र मर्यादालाई तोड्न सक्दन् भने अचेतनले तीव्र यौनेच्छा र कामवासात्मक सन्तुष्टि चाहान्छ । विश्वास, अविश्वास, प्रेम, मृत्यु, चेतन, अचेतन आदि विपरीत ध्रुवको बिचको द्वन्द्वलाई समाधान गर्न नसक्दा शोभा असामान्य बन्न पुग्छे । उसको यौन सन्तुष्टिका लक्षणहरू स्वप्न बिम्ब, प्रतीक र काल्पनिक क्षण बनेर बाहिर आउँछन् । आफ्नो इच्छा आकाङ्क्षा पूर्तिको निमित्त समाजसँग सामना गर्न नसक्ने निरीह व्यक्तिको रूपमा शोभा देखिन्छे । यसरी पात्रको मनोद्वन्द्वलाई प्रस्तुत गर्न सक्नु नै मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको विशिष्टता हो ।

उपेन्द्र प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । उसको मनोवृत्ति विद्यमान समाजको स्थिति भन्दा उच्च रहेको छ । ऊ शिक्षित भएकाले रूढिवाद र अन्धविश्वासको विरोध गर्दछ । शोभासँग सुरुदेखि अन्त्यसम्म प्रेम गर्ने र प्रेमको निमित्त परिवार र आफ्नो ज्यानै सम्म त्याग्न पछि नपर्ने उपेन्द्र बौद्धिक र बहिर्मुखी व्यक्तित्व भएको चरित्र हो । चौमैजुले विवाह गरेमा पहिलो पोइ मर्छ भन्ने अन्धविश्वासको विद्रोहमा लागेर त्यस्ता सामाजिक र सांस्कृतिक विकृति र परम्परालाई समाजबाट उन्मुलन गर्न चाहान्छ । शोभाको समाजप्रति रहेको भ्रमलाई हटाउन उपन्यास भरी प्रयासरत रहेको छ । अन्तिममा समाजको भ्रमलाई चिर्दै समाजको सामूहिक अचेतनलाई चिर्न सफल रहेको छ । धर्म, संस्कृति र परम्पराको नाममा कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई हनन् गर्नु हुँदैन भन्ने पक्षमा उभिएको एक सशक्त पुरुष चरित्र हो उपेन्द्र । उच्च जीवनशैली र उच्च भावनाको साथ वस्तुनिष्ठ ढङ्गले अगाडि बढेर आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सफल भएको चरित्रको रूपमा उपेन्द्रलाई लिन सकिन्छ ।

कुमारी शोभा उपन्यास शोभाको मनोद्वन्द्वको उद्घाटनमै बढी केन्द्रित रहेकाले यसको परिवेश गौण बन्न पुगेको छ । यस उपन्यासको मुख्य कार्यव्यापार भएको स्थल काठमाडौँ उपत्यकाको कुनै ठाउँमा अवस्थित शोभाको घर नै हो । सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशमा यस उपन्यासका घटनाहरू घटेका छन । इन्द्रचोक, कुमारी बस्ने घर, राजमतीको घर, हरिसिद्धि, क्षेत्रपाटी, बालाजु, स्यम्भू आदि क्षेत्रमा नै उपन्यासको मुख्य घटना घटेका छन । आन्तरिक र बाह्य वातावरणले मानिसको मनस्थितिमा कस्तो असर पार्दछ भन्ने कुरालाई नै यस उपन्यासमा देखाइएको छ । समाज भनेको हाम्रो बाँच्ने आधार हो भने संस्कृतिले सही मार्गदर्शन गराउँदछ । तर आधुनिक समयमा पनि पुरानो रूढिवादी अन्धविश्वास आदिले मानिसको मनोविकृतिलाई नराम्रो असर पुऱ्याइदिन्छ । पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्ताको विचारका विचमा द्वन्द्व देखाइएको छ । कुमारीको रथ यात्रा, घरका चालचलनहरू, महिलाहरूले विभिन्न देवी देवताका मठमन्दिर र चैत्यहरूमा पूजा गर्ने प्रचलनबाट काठमाडौँ उपत्यकाको सांस्कृतिक परिवेशको एक पाटोलाई देखाइएको छ । अन्धविश्वासहरू समाज र संस्कृति जन्य विकार भएकाले परम्परित रूढिवादी धारणाको अन्त्य गरी सभ्य, स्वस्थ र सुन्दर सामाजिक वातावरणको सिर्जना गर्न सक्नु पर्दछ, भन्ने यस उपन्यासको लक्ष्य रहेको छ ।

काठमाडौँ नेवारी समाजमा विद्यमान रहेको सांस्कृतिक विश्वास सामूहिक अचेतनमा अमिट भएर रहेको छ । त्यसको छाप शोभामा पनि परेको छ । आफूले अति माया गरेको उपेन्द्रको मृत्युदेखि त्रसित र भयभीत हुन्छे । त्यसकारण उसमा मनोविकृति, हिस्टेरिया र विक्षिप्ततावस्थाको मूल कारण पनि भय नै रहेको छ । यसले गर्दा शोभामा हीनता भाव, स्वपीडन, आन्तरिक अन्तर्द्वन्द्व विस्थापन जस्ता असामान्य प्रवृत्ति देखा पर्दछन् । समग्रमा हेर्दा कुमारी शोभा उपन्यास समाजको सांस्कृतिक परम्परा, नैतिक आदर्श, धर्म, संस्कृति र अन्धविश्वासको कारण आफ्ना यौवनकालीन अवस्थाको इच्छा चाहाना र आकाङ्क्षालाई दमन गर्न विवश शोभाको मानसिकतामा देखापरेको सामूहिक अचेतन, चेतन र अचेतन मनको द्वन्द्व कै विश्लेषण गरिएको उपन्यास हो । यथार्थ समाजमा घटित घटनालाई विषयवस्तु बनाएर व्याख्या विश्लेषण गरी परिवर्तित समाजको चाहना गर्दै मनोरचनामा देखिएका जटिलतालाई वस्तुनिष्ठ र स्वाभाविक ढङ्गले चित्रण गर्नु नै यस उपन्यासको औपन्यासिक र मनोवैज्ञानिक विशिष्टता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कार्की, शान्ता (२०४४), उपन्यासकार विजय मल्ल, अप्रकाशित स्नाकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर :

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

गौतम, कृष्ण (२०५९), आधुनिक आलोचना:अनेक रुप अनेक पठन दोस्रो.संस्क., ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।

घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०५३), अनुराधा उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित स्नाकोत्तर
शोधपत्र,

कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

....., (२०६७) मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान, ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

....., (२०६८) विजय मल्लका उपन्यास : सन्दर्भ र विमर्श, काठमाडौं : विजय मल्ल स्मृति
प्रतिष्ठान कुलेश्वर ।

घिमिरे, भानु (२०६१), “नेपाली औपन्यासिक परिवृत्तभिन्न विजय मल्ल”, समकालीन साहित्य, (
वर्ष १४, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ५३, वैशाख, जेठ, असार) पृ.२४ - ३२ ।

घिमिरे, माधवप्रसाद (२०३९), “भूमिका ” , कुमारी शोभा ले. विजय मल्ल, काठमाण्डौं : साभा
प्रकाशन

चन्देल, उमापति राय (१९६३), मनोविज्ञान, दोस्रो संस्क., लखनऊ : द अपर इन्डिया
पब्लिकेशन्स ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५), पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, भाग १ छैटौं संस्क.,
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

....., (२०६५), पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा, भाग २ पाँचौं संस्क., ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।

देवेन्द्रकुमार, अनु. (१९८६), फ्रायड : मनोविश्लेषण, दिल्ली : राजपाल एन्ड सन्स ।

पुरोहित, हरिकृष्ण (१९७०), आधुनिक हिन्दी साहित्यकी विचार धारापर पाश्चात्य प्रभाव, उदयपुर :
उपमा प्रकाशन ।

पाण्डेय, जगदानन्द (१९६६), असामान्य मनोविज्ञान, पाँचौ संस्क., वाराणसी : तारा, प्रब्लिकेशन ।
प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६१), नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, चौथो संस्क., पुलचोक : साभा
प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि (२०६८), मनोविश्लेषण र साहित्य, काठमाडौँ : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल
पब्लिकेशन प्रा. लि. ।

बराल, कृष्णहरि तथा एटम नेत्र (२०६६), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०५६), फ्रायड र मनोविश्लेषण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भावुक, आषिष अनु. (२०६६), अवचेतन मस्तिष्कको शक्ति, काठमाडौँ : पाँचपोखरी प्रकाशन गृह
न्यूरोड ।

मल्ल, विजय (२०३९), कुमारी शोभा काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०३९), “कुमारी शोभा : एक विश्लेषण”, गरिमा, (वर्ष १, अङ्क ९, पूर्णाङ्क ९,
भदौ), पृ. ८७ - ९० ।

....., (२०५०), मनोविश्लेषणात्मक समालोचना (उपन्यास खण्ड), दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

....., (२०६५), मनोविश्लेषण समालोचना (कथा खण्ड), दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०६३), **आधुनिक नेपाली उपन्यासमा विसङ्गतिबोध**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

....., (२०६७), **नेपाली नाट्य समालोचना** (अनुसन्धानमूलक समालोचना सङ्ग्रह), काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज तथा लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**, तेस्रो संस्क., काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, अयनबहादुर (२०५२), **प्रारम्भिक मनोविज्ञान**, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०४९), “कुमारी शोभा : अन्धविश्वाससंग विद्रोह”, **गरिमा**, (वर्ष ३, अङ्क ४, पूर्णाङ्क २८, भदौ) पृ. ४९-५७ ।

सापकोटा, पिताम्बर (२०६२), **कुमारी शोभा उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन**, अप्रकाशित स्नाकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

सिंह, रामपाल (१०८२), **नैदानी मनोविज्ञान**, आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

सिंह, लाभ तथा तिवारी, गोविन्द्र (१०८२), **असामान्य मनोविज्ञान के मूल आधार**, चौथो संस्क., आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

सिवाकोटी, रमा (२०६२), **उपन्यास सिद्धान्त र विजय मल्लको उपन्यासकारिता**, काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स ।

सिन्हा, राज राजेश्वरी प्रसाद तथा बी.के. मिश्र (१९९२), **असामान्य मनोविज्ञान**, दोस्रो संस्क., पटना : भारती भवन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), **नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।